

agriculture

calendar 64

diet 1-19 ; 20-54

flora 20-54 , 55-60

-grasses 55-60

hemp 1-20

land tenure 65-74

soils 77-80

technology 55-60 ; 119-126

NIE GETIK NIE - S 846(55) F. Vilakazi

reels

reels? 4

Bl. 26 : 4-24 ^B	Bl. 53 : 1-23
Bl. 27 : 1-23	Bl. 54 : 1-23
Bl. 28 : 1-5	Bl. 55 : 1-7
: 13-21	: 13-23
Bl. 29 : 17-22	Bl. 56 : 1-4
Bl. 30 : 1-10	: 8-23
: 16-23	Bl. 57 : 1-17
Bl. 31 : 19-22	Bl. 58 : 23
Bl. 32 : 1-23	Bl. 59 : 1-16
Bl. 33 : 1-23	
Bl. 34 : 1-23	
Bl. 35 : 1-23	
Bl. 36 : 1-23	
Bl. 37 : 1-23	
Bl. 38 : 1-7	
Bl. 39 : 4-22	
Bl. 40 : 1-16	
Bl. 41 : 1-22	
Bl. 42 : 1-11	
: 21-23	
Bl. 43 : 1-8	
: 23	
Bl. 44 : 1-6	
: 20-23	
Bl. 45 : 1-23	
Bl. 46 : 1-23	
Bl. 47 : 1-23	
Bl. 48 : 1-23	
Bl. 49 : 1-16	
Bl. 50 : 1-23	
Bl. 51 : 1-23	
Bl. 52 : 1-23	

M 17287.

(49)

(31)

1-126*

PP1-1265 ⁸⁸⁴⁶ *Cume* *agriculture* *F. M. Vilakazi* 1
 846 *ind* *ukudla* ~~11/3/21~~ *OFEB 1950* *8.32 - mki* *40 typed* *126*
 = *83-12-0*

K 13/21

ummbila: - *Abantu kudala bawu-
 thola ummbila kodwa lommbila
 umnyama wona. Lena eminye
 ummbila isifika nabo abamblophe
 lololandi*: - *lommbila mncane yintu
 lamu zawo kodwa uyashesha u
 kwuthwa, kanti futhi uyakwazi
 ukumela ilanga umalibalele.
 lommbila ufike nabamblophe, na
 bantu base beyawukhwazela. Uku
 wona ummbila nabantu wom-
 dabu. Futhi lommbila umnandi
 wona kodwa uma uqaywa u
 khuni impela, nephakishi lawo li-
 mnandi.*

Imelika: - *Lona ummbila omuhle
 lu uneyintlamu eyinkulu ku
 neminye ummbila. Kodwa lommbi-
 la abusheshi ukwuthwa, uyaphu-
 za; kanti futhi uyashesha uku-
 kwela ilanga, futhi uphila indawo
 evundileyo. lommbila ufike nabo*

846

K13/21

2

abamblophe futli. Ufuna umu-
ntu avuhungisele kahle ukhuzo u-
khule uthele kahle futli. Futli
ufuna ukhuhwayelwa ngesikhathi
ukhuzo ulunge futli. Uma u-
mntu eondla avumandi ka-
khulu, kodwa uma uvungaya ulu-
ngile; awulikhuni wona.

Abwandleyekazane: kona umntu
la wabantu bavuthela olwanda
njengoba negama liyazicaza. Kwathi
ngendlela enkulu ka mandlantule
batholwa kommbila. Uvezinhlam-
vu ezincane, uyahinela futli ila-
nga. Ummandi wona umntu
eondla, kodwa ulikhuni uma
uvungaywa.

Uvezinhlamvu ezincane: kommbila nawo
abantu bavuthela ngendlela
enkulu ka mandlantule. Kommbi-
la uvezinhlamvu ezincane, ubonw-
wona ngoko lwawo. Uyashesha
ukwuthwa; abantu bavavwa u-

846

K13/21

3

kwendulelisa ngawo. lomumbila
noma ijuli lbalele awusheshi
ukhulizwela ilanga, nyephuya
ukuya. umrandi uma udli
wa, kodwa ulikhuni uma
ngaywa.

Abokide: hona umumbila obo
non onejinhlanon ezinkulu.
Abambhlophe bavulirrela izinko
mo ngoba bethi ubungisa izi
su, ngeda izilo esiswini. Kodwa
abantu bathi ubanga izisi
ejibuhlungu. Impuphu yawo a
bayithandisisi kahle. Nawoke
lomumbila wafika nabo aban
mbhlophe. umrandi uma u
muntu ewudla ifutho noma
wosiva.

Uryawothi: hona umumbila
othi kanti umnyama kodwa
nbo namabalana ambhlophe.
hona umumbila wabantu bafi
ka nawo kuleli ywe. umrandi

846⁴

K13/21

4

kodwa impuphu yawo yimbi
 imnyama. Namasi enziwe ngo
 mabha walombila mabi uma
 umuntu ewabuka ngamchlo. N
 wulikhuni uma umuntu e
 wugaya. kommbila nyamila
 nomba yikuphis, awusheshi u
 kubutawa ilanga, nyashesha
 futu ukwuthwa.

Uumnyamane: kubhona omuny
 umbila omnyama; awunawo
 umbala, umnyama yonke ind
 awo. Nawo lona umbila
 wabantu. bafika nawo lommbi
 la bevela khona ukhlangwe
 kommbila nyashesha ukw
 thwa, futu ummandi uma
 umuntu wudla; kanti noku
 dla kwawo kummandi. kodwa
 ulikhuni uma ugaywa. Um
 la yonke indawo, awubhethi
 igindawo. Nlanga ul nyali
 mela. kodwa abusathobhali
 manjona
 manjona.

846⁵ Amabele K13/21 5

Amabele nawo ajinhlobo
ningi futhi awafani nangoku
nabodi kawo.

Kukhona amabele abomvu a
made impela kahulu; lana a
mabele abantw abamnyama
babonawo khona endulo. Ayakhu
la nomu izulu libalele, nezi
nyoni ziyawadla impela ka
khulu kodwa wona amman
di, enzi notshwala obumandi
impela; kanti nomdokwe wala
ka mabele ummandi impela.
Kuhlupha izinyoni, ngoba zi
funa ukhulidwa impela; ziya
wathanda.

Amabele amhlophe; lana a
mabele apka nabelungu aba
mhlophe kuleziwe. Kawo ayali
mela ilanga, kodwa wona ma
pushane kumalana abomvu
anezi kweku ezinkulu kahulu.

846

K13/21

6

izinyoni ziyawadla nawo aya
 lizidwa ukhuzi zingawagedi. Mo-
 ma enziwa ukhulla, amvandi,
 kanti notshwala kawo kummandu
 uma benziwe kahle kodwa abu-
 fani nobalana abomvu. Noma
 umuntu equla, umpungo wawo
 unosiyo, uqincumbe kubantwa-
 na. Uma esekhulile izingane
 ziyawazi lizidwa.

Ngakanye: kukhona ukhlobo lwa-
 Inakele olubhula ngogaba, ko-
 dwa wona abe enlafushane
 impela. Kanakele izinyoni azi-
 wathandisisi impela. Ukhulu-
 ni, futshi noma umuntu uwe-
 nya swamisi kahle. Abantu
 bengathi kawathola uma bekh-
 bebela enhlalengwe. Ayafumani-
 gwa eduze laba nolwandle. Ayazi-
 zimilela ensimini. Abantu
 kawathanda, ngoba uma uwa-
 hlwayele kanye acayomila

846

K13/21

7

nyalo, bese nyangokuyohlakula
 njena wena. ^{remorid} kemulla emingi
 bwayithandi kakhulu. Othwale
 ni kuthiwa onobumrandi ba
 maganu, umuntu akayigedi
 indebe yokhwala babo. Uma
 uwadla ukudla kuthiwa aya
 songelisa esiswini. Uma umuntu
 ekhulisa isisu wadla umdokwe
 wawo, siyasongela.

uphoko. Nawo lamabele abantu
 bayathola khona eduze nolwanda
 e. Wona mancanyane anezitwi
 ishana yincane, abubhazana.
 izinyoni ziyawadla impela kakhulu,
 apanda ukhulidwa. Nawo
 apanda naye ngabane ngoba a
 nonpungo omrandi, futhi aya
 songelisa uma umuntu eku
 beka. Abantu bayawathanda
 ngoba anolihwala bokumrandi,
 nonpungo omrandi. Namantlo
 usane uma egula ayphuziswa

846

K13 / 21

8.

umoko wophoko abese ayaphila.

Uyakayaka: Lana amabele atho
lwa ngendala enkulu, nawo
atholwa khona ngasolwandle
ngawekeni. Lamabele amaya
ha yakane: uma ungandkile,
ungathi utshani noma
utshi inye. Awafani namany
e amabele. Iinyoni aziwadi
lamabele, alubhuni kahulu
noma egaywa alubhuni putshi
kodwa wona avotshwala obu
nyandi impela. Uwandi lama
bele, yingako abantú bewa
yehayana.

Uthekwane: Lamabele mafush
ane, anezikweku. Iinyoni aziw
athandi. Abantú bayawathā
nda, ngoba asheshe avuthwe; pu
tshi uma usheshe wawalima
uwasuna, abuye athele ejinye
izikweku nasishane, uwasune
kabili ngonyaka umnye. Utshwa

846

K13/21 9

(la bawo bummardi kahhu
 (lu impela, abanti abavshi
 phansi. noma libalele, ayakhu
 la lamabele, kodwa wona
 mafishane afana nogabane.
 awamahle ehuthengiseni, ama
 bele abanti njena. nawofuthu
 uvahlwayela kanye, kescaya
 zimilela wona, umuntu aye
 ngokuyohlakula njena.

Amathanga.

Kunzinhlobo eziningi zamathanga
 nga.

Athanga:- Akhona amathanga
 abanti, kanti kukhona ezinye
 izinhlobo ezifike nabambhlophe.
 Amathangalana abanti bawo
 lima emazaleni eduzane nemu
 zi yabo. Amathanga awahlu
 kanye umuntu ohendoda ngok
 la awavakwanda, futhi akhu
 thi uma esehlanya angathe
 hi lutho, imiliba yonke ife.

$$22 = 7 \frac{1}{2} = 0,3$$

$$21 = 17 \frac{1}{2}$$

$$\frac{17}{21} = 81 \frac{1}{2}$$

$$186,2 = 23$$

846

K13/21

10

kuye kufunike ahwayelwe
 ingane, uma kukhona ama
 wle ekhaya kunikwa wona
 ukuba atukuse ijintanga.
 uma sehlanya ziyancizwa
 iwonamawele ikuye zi
 thele kahle impela. Umuntu
 akavunyelwe ukuzoga ijintanga
 ngoba ziyokufa. Nejintombi u
 mazivela emasokeni akavunye
 lwe zizege ijintanga. Amanye
 amnandi amathanga, ayenzi
 kwendlulana. Uma esikhwa
 kungenamuntu ondalala on
 gahlangananga neidoda. Umfi
 onwe ijintanga amadoda awayi
 dli nesibane awasidli
 amasolzi. Amasolzi anesikh
 mba esilukhuni, kunamathanga
 avamisile ukubamandi ku
 namathanga. Kuhlanya ugendle
 la efanayo namathanga. aban
 ntu sengathi bawathathe kwaba
 mhl. othe.

846

K13/21

||

mhlophe.

Umpampini: kehi ithanga elifi
ke nabamhlophe. kincane ku
nethanga langempela, kodwa
samrandi bona kakulu. Ngē
ndaba yokuhlwayela kuyafana
njengoba kwenziva kubona n
thanga. Nemihuba eyenziva
ethangeni nakumpampini
kunjalo.

Ubece: Umabese into yasendle
abantu bawathatha ehlani
abantu bawahlwayela emasi
mini, abawahlwayeli emazalo
ni wona. bawahlwayela ka
nommbila nona namakele.
Nono lingani, umabese ayā
khula wona.

Abantu bayawathanda ngoba
aqeda indlala ekhaya; nono
libalele okunye khudla ku
ngavumanga, wona ayaphu
melela. Kuthi apholisa isi
ni

846

K13/21

12

su; noma umuntu eywa
 isisu singalungile ndlawona.
 Abanye bawenza umqwebu
 bawcheke ezindlini ukuzi
 bawadle nasehlobo. Abesili
 sa abasidli isijingi sece;
 sidliwa abesifazane nezing
 ane.

Amaswela:- Amaswela ablu
 ayela emasimini njengalo
 ibece. Amaswela emancane
 amanye ayakhula, abantu
 benze ngawo izigubu nama
 gula okwenza amasi. Swela
 lidliwa lisilincane, ama e
 seginile adliwa kancane; fu
 thi awadliwa amadoda. Kodu
 a uma esemancane amnyan
 di. Kuyekuthi umakuphekwa
 a ifutho bese kufakwa na
 wo amaswela phakathi. Nawo
 ayalimela ilanga, nesisu asi
 phatha kaphel'futhi. Amaswe
 la ukudla kwabantu.

846

K13/21 13

Shhabe:- amakhabe afana
 namabece, kodwa wona amna
 ndi kakhulu, adhiwa kuhlaza
 njena. Abinywa emasimini
 kanye nomibila namabele
 nokunye futu. Ukudla kwa-
 bantu lokhu bakuthela emahl-
 ane abantu. Ayakhula nom-
 a libalele njengawo amabece.
Iindumba:- lokhu ukudla
 kwabantu, abantu bakutha-
 tha emahlalini. Iindumba
 zesintu azifani nezilungu,
 zona zincanyane zivomgugumi-
 le. Kodwa isisu uma uyidlile
 sibabuhlungu, yingakho aba-
 nye bengalipuni iindumba.
 Zonake iindumba zimila noma
 libalele. Zibinywa emasimini.
Iindlubu:- Iindlubu yikona w-
 kudla kwabantu nako baku-
 thola khona ehlane njengazo
 iindlubu. Zona zifuna imbula

846

K13/21

14

elingere. Kuhlupha ijinyama
zane ezizidlayo, zona zimbandi.
Kodwa umqiniquavuthwaⁿga u
muntu ziyambisa.
Umntu kuhlolo zika bontshisi
ziningi, kodwa ukudla okupike
nakambophe; abantu bebengâ
wazi ubontshisi. Nawoke ubontshisi
obulingwa emasimini njenga
zo ijindhubu. Ummandi kodwa
uyagumbisana uma ungaphi
kive kahle.

Uphisi: Nophisi umhlobo ziningi
kodwa noko akubona ukudla
abantu abakuyayele; kwafika
nabo abambophe kuleli. Nawo-
ke ulingwa emasimini njengo
bontshisi; ulingwa nasebusika.
awupuni iimbula eningi; uma i
elingere uyenehisa bona. Kuhlupha
izinyoni ngoba ziyawudla,
upuma ukulindwa ngegamahele.
Ummandi uma umuntu erudla.

846

K13/21 15

umoba: umoba nabantii baya
wazi; wawungafani nalona waba
phlopho. kwabantii wawunali
nga mafushane; ukomwana wo
na. babengawulini, wawuzini
lela wona. Ukuthi nyalinywa
abantii baborele kwabantii phlopho
abantii namhlanyana benza ukh-
wala ngomoba. Kodwa babewe
saba ngokubangelana umkh-
hane. Abantii abasenzansi a
lawaziyo umoba abaseduze
nobandla.

imfe: imfe ifana namabele kodw-
a yona iyadliwa imvandi isi-
dumbusayo. Ngamazimba iyafa-
na namabele. Shinywa kanye
namabele nommbila; ayilinywa
yodwana. Ayivunwa, ivunelwa
emlonyeni; kesi kugcinwa ama-
zimba. Iyakhula noma imvula i-
ngokho.

846

K13/21

16

Amadumbe:- Amadumbe inhlobo enye yamazambane, nomakungo fani kahulu; kodwa kucishe kufane, ngoba nawo athela nga phansi. Abizwa abantwi base mzansi eduze nolwandle. Ama dembe awo afana nendlebe ye ndlovu. Amadumbe ayalifonda ilanga afana imvula. Ama u wabuhisisa afana nenkomfe. u ma ungawazi ayahugumbisa, u bulawo naysiso. Amnandi impela amadumbe. Yikhoza kudla kwa bantwi nako loku.

Ustata: Nawo uthela ngaphansi njengamadumbe namazambane. Nawo abantwi kawuthola ezindaweni e ziseduze nolwandle, kuzindawo zasenzansi. Unhlobo mbili: kubho na iinyezane nempoko. Amnandi impela wombili; ubizwa amasimbu

846

K13/21 17

kodwa izinyamazane ziyawupha
nda, uphila ukubijelwa impela.
kodwa uma uswobole kakulu
ubangelana isilungulela. Nendle
ba yelanga uyalinela wona no
ma kodwa ungatheli kakulu.

Amantongomane: Amantongomane
ne ukudla kwabelungu, kaphila
amaphila kuvona. nabantwana
yabalimaphila ngoba bebona a
belungu. Nawo amantongomane
aphila mivula ukhuzo athelakha
hle. kodwa wona awazandi ka
khulu. kubhupha izinyamazane
eyiwaphandayo.

Imbumba: A kizinginywa emasi
mini njengevolumba. Yikona ku
dla kumandi kubantu ngoba
namasoka anikwa yona imbumba
uma loakhashelel izintombi. Imbu
mbe iyamila nasejindaweni ezoni

846

K13/21

18

sile, noma libalele. nayo
imbumbi iyagumbisana noma
umuntu eyidla kahulu.

Ikhlabishi: - Loku ukhulla shwa,
fika nabambhlophe, abantu benga
kwazi. ngisho nanambhlangena
abakakwazi ukulivina. kona
limnandi kodwa lithanda i
ndawo evamvazi. Abanye a
bantú abalidi nokhulla ba
lidi hlwayela ukulithengisana
loko liphlobo ningi.

Ugwazi: - Abantu bayawutha
lida ukwuhlwayela noma be
nga izindawana ezincane ba
enzele ukuthola ukubona. Ugwazi
bela nawo enkla lena phakathi
nawe ngoba bonke bavela u
sukhanda ugwazi. Umnandi
ugwazi noma kubona, wenza
umuntu alulane noma enobu

848

K13/21

19

thongo. Wenza nomgondo womu
 uti usebenze kahle impela
 uma ewuj-wayele. Inam ka
 gwayi ibinywa umuntu ase
 mdala engasazali abantwana.
 Uma umuntu esazala akā
 vumyelwe ukwuhina, kuti
 izalo izomphelela. Kuyihlazo
 ukubona umuntu omncane
 iphelle ngwayi noma ewuhina.
 Umuntu weizigane akweweleki
 ukuba endlile ensimiri ka
 gwayi: ihlazo lelongoba^{ng} gwayi
 ngafa.

Isangw: kona umntu wemp:
 abantu kawuthatha emahla
 thini. nawo umntu omndala
 kubantu ngoba ukubonywa n
 ma kubanywa izimpi. nawo
 ukhwayelwa abantu besilisa
 njengo gwayi, kodwa wona ā

846

K13/21 20

wukhethi; nona usizwa nyina
 ijawu sebenyisa. Unemali e-
 misingi impela lomutli. Abantu
 bathola izinkomo ngawo. Kawuhl
 wayela ezigcakini kapho ilanga
 lhlaba khona; umapeliyobhona
 ukhuzo ubemvandi. Kodwa i-
 nsangu yenza ikhanda lomut-
 lili lingalungi unwa eyibona
 kahulu. Namakhosi bayayitha-
 nda. Ukhobo lwayo iyadakhana
 kahulu. Iwunwa amadoda.
 Ngisho namahlanya bayayi-
 tina ngokuyithukusa eyindaweni
 eyingahlanya ngokwesaba i-
 khulumeni, ngoba akayifuni i-
 nsangu.
 Utankatisi: hoku ukudla kwabeli-
 ngu kufike nabo kuleli izwe.
 Makantibesebulima, kodwa ba-
 bonela kwabahlophe. Ufuna
 amanzi. Umvandi putli

846

K13/21 21

upelepele: loku ukudla kwama
Indians ungafumanisa enye
amasim amakhulu kapelepe-
le. Abantu sebeyawulima ka-
ncane njena. Bavama ukuwi-
lima emakhaya emazaleni. Aba-
nye sebayawusebenzisa, abanye
badayisa ngawo. Wenza ukudla
kubekumandi.

Ishaladi: loku ukudla kwake-
lungu, abantu ukudla kake-
ngakunongi koda. Kuthi uma
bekhupha abamblophe kase ke-
bona nabo ukuthi kwenzwani-
na, nabo abantu balihlawula
emazaleni abo. Ishaladi lenza
ukudla kubekumandi kumke-
kahlaluthi.

UAnyanisi: loku ukudla kwake-
lungu, abantu babengakwazi. Nabo
lokudla kwenza ukudla kubekumandi.

846

K13/21 22

umrandi kumke kahle futhi,
iShakhulu inyama.

Udonga: komuthi abantú ba
wuthatha emahlanyeni. Uya
tshalwa ekhaya nasemasi
mini, futhi bayawuhlwayela
iShoshane. Abantú yibona
muthi abawenza isishebo
lona, umrandi impela
kakhulu.

Udali: komuthi abantú ba
wuthatha ehlane. Kodwa
manjena sebayawuhlwaye
la emayaleni. Uma umu
ntú ngawuphekanga kahle
ngawuhlala komuthi, wenza
nesisu esibuhlungu. Abantú
benza ngawo isishebo uma
bepheke noma iphalishi. Kuji
nholo kabontshisi uma u
muthi ekubukisisa.

346

K13/21 23

Umondi: komuthi Utholabala
 emahlanyeni; impande yalomi
 thi iyadlwa. kuyekuthi uma
 unentir eywa ukuthi inkhizi
 yo yakhe imnyama abese
 efana wona umondi adle
 impande yawo. Umafuthi
 uywa ukuthi udle ukudla
 kwakigumbisa udlawona u
 mondi. komuthi kuyasiza ku
 bantu abanezisw zintu.
Umkhokha: hona umuthi
 wenhlanhla. umuthi^{nothi} uthatha
 impande zawo enye umuthi
 wokuhlanya nyalo ekuseni uku
 ze abenenhlanhla. Nasegumbi
 ni izinsizwa zisebenzisa wona
 komuthi. Ezinhlanu galomuthi
 abantu bayifaka esikwaneni
 semali udize bayuze enye ina
 li eringi. komuthi ezinhlanu
 zawo zifana noyibuthe.
Intlezi: komuthi Utholabala eji

346²⁴

K13/21

24

ndlaweni izijihosha ezinamanzi
 ezintabeni. Komutli kuyasizakā
 khulu impela ngoba uvimbela
 umhlola ekhaya ukuba unga
 ngeni. Kwakutli noma kusō
 kwa ekhaya ukutli abathabathi
 bayangeba bese kulandwa komu
 tli kuyocelwa ngawo ekhaya u
 mndekulalwa. Kuthathwa izi
 mpande namagqolo awo kumtli
 nyawangawo.

Emahedeni: Noma komutli omkhi
 ulu kubantū abanempuy. Zitli
 umndzigula izinkomo, kuthathwe
 izimpande zalomutli ziyotshwe,
 bese kufakwa amanzi isiphuzi
 swa inkomo leyo. Komutli ulu
 lakala emahlanyeni nasezinka
 ngala, ukhetha izindawo ezenile
 ezinamanzi fulthi. Kanye na
 mahlanvu alomutli bayagqo
 tshwa bese ziyaphuziswa izi
 nkomo.

846

K13/21

13

25

Inhlaba: komuthi ktholakala eyinta
 seni nasemahlazeni kanti
 nasezinkangala uyamila eyinta
 tshandani. Abanti bayawuka lo
 muthi bawu hwayele emizini
 yabo. komuthi kuthwa njisikho
 inkwane sokwimbela izulu ekhaya
 kanti futi abanti benyapngawo i
 nhlaba unafegaya ugwayinkuze
 ubemmandi. Futhi unafanahla
 thi ngokho kulayo vda wo yizona
 zimuthe zokubaka.

Iboya: komuthi sijinyanga ziyawu
 funa ngoba iwona muthi omkhulu
 lu wokwelapha umkhuhlane. Utho
 lakala emahlalini. Umahlulu
 awuyini ukumila zinkangala.
 unafanahla lowo ephethe u
 mkhuhlane kugxotilwa amahlaloni
 abomuthi aphuziwe unumuthi.

Isikhele: komuthi uyanda masi
 shane, unila nonayikuphi. Kuwa
 miswe ukuba ihlwayelwe emathune
 ni.

846/13/21

unaireraj ahlakayo. Muhle kakhulu
 uma uhwayelwe emathuneni ngoba
 uyalwikelela ithunzalele.

Isidibili: lona omunye umuthi othl
 wayelwa emathuneni. Suthi nangaph
 andle kwamathuna uyahlwayelwa
 emakhaya abantu wehwe ubhango
 komuthi umila nomalibalele, noma
 yikuphi uyamila wona.

Urumu: Abantu bayawazisa futhi
 lomuthi. Kwakunye kuthi uma u
 muthi efelwa izingane bese izinyanga
 zimunisele ngawo lomuthi. Kwaku
 thii uma isiqelile. ukwelapha bese
 imba ungoddi igqibe khona lokushe
 yelapha ngabo, kuthi phezu bese
 itshala sona isihlahla salomuthi
 uma lomuthi ungamili kwakulahl
 sa ithamba ngoba kusho ukuthi aba
 ntwana basazokufa. Kodwa u
 ma lomuthi usuke wakhula ka
 hle kwakuletha ithamba elikhulu u
 kuthi abantwana sebeyophila.

846

K13/21

27

Ummungumabele: komuthi ifumani
 swa emahlathini nasezintabeni.
 kwathiwa ummungumabele ngoba
 unamabele. Umabele amagqungu
 vanyana amancane amila ku
 yoha lenduku. kuduku eyaziwa
 kakhulu izinsizwa aywamabani
 ukwephuka. Yena namajohwe ezi
 nhabi nemphini yamazembe futhi
Umphepa: komuthi uthandaka
 kakhulu ukumila emahlanyeni
 nasezintabeni futhi uyathanda
 ukumila laphe. komuthi utha
 udwa kakhulu izimbuzi. kuye
 kuthi unalima abantu bakhe
 wona amahlala awo baphe izimbu
 zi esibayeni.
Idlebelellovu: komuthi umila e
 mahlanjeni kuye kuthi uma a
 bozana bedlala ezinkomeni batha
 the wona benze izinkande zokuhla
 ba insena. komuthi unama
 cembe amakhulu njenge ndlebe yandlovu.

846

K13/21 28

umkhamba: hova umuthi uyamila nasezinkhangala emagqumeni; nase duze nonfula. Abafana bayawukh benze ijindulu. Abanye ababli be nzangawo ijinkozo zokudla.

umsululu: komuthi wandile; nya siza unafukisiwa, kubizelwa at masim. Phela unameva wona, yivona kuwocingo kwabantu lo muthi ulhanda kahulu ukumila emahlanzeni, awuwanisanga ezinkhangala.

umtholo^{nimfona, beak, wattle}: komuthi umhlobo mbili kukhona umtholo wamahlathi wohujimilela^{onangweni}, kukhona omunye umtholo wakelungu. Konake nya hlwanjelwa. Uyasiza wombili nge zintungo zokwakha ijindlu. Ufafana nehlube kancane ngamacembe awo. Swasindle umnyama, wase khaya umnyama shuphule.

29 Ungqamisa 846 hona umuthi shwaye 29
 lwayo. unhlolo ningi nawo, kukhona
 awabantu nabamhlophe. Ureginduku
 egilubhuni impela. Uyahlwayelwa kw
 nyive ngawo uthango.

K13/21

Umsobuzi: komuthi ivona okhombisa
 abantu ukuthi ihlobo selithwese ma
 njena. Kuyefubonwe ngoba usugha
 kaza imbali. komuthi kuthanda ukh
 mila ejindaweni eziphansi. nasejinda
 ngala nyamila, nomayibuphi. Kuye
 kuthi uma umuntu eguliswa ukh
 vuka kamuthobe ngalokuthi. Uye
 umbive phansi ngokhwe bese kuthi
 lwa amanzi achisayo kuwona, noma
 uphumezwe bese kuyathoba.

Umpusamvu: - hona umuthi wamhlu
 hlane. Uma umuthi egula ufwawa
 ngawo komuthi bese scatha ngawo
 futhi komuthi. Uvame ukhumbala e
 mahlangeni. Luthi uma iginwa noma
 izimbuzi zegula ziphuziswa komuthi

846

K13/21 30

Umlahlankosi:- kona omunye u
 muthe swaziswa kahulu abantu
 kuye kuti umakufe inkosi
 bonke abantu bahlanga ngalo
 muthe. Kwenziwa izinyanga lo
 ku zikhapha isinyama ekhaya.
 Kodwa namhlanje sabayaba
 hlanyise noma ukhaya ngalomu
 thi noma ukhaya bekhulwe. Koku
 nye kugywa ngawo lomuthe.

Ugijolo:- komuthe nyathela u
 kweyithelo ezidliwayo. komuthe
 uwana ukhanda emahlanyeni
 naseyinqabeni. komuthe futhi
 nyahlwanyelwa.

Umsenge:- komuthe uwanise ezi
 ntakeni. unamacembe amakhulu
 lu. embali yawo iyaphalaza u
 ma umuthe ephelwe umthak
 thi. kanti namahlamvu alom
 thi ayaphalaza.

Umsenzi:- komuthe utholwa emahla
 neni. uyaziwa noma umuthe omunye
 oaphalaza ngawo.

846³²

K13/21

32³¹

Amazwenda: lomuthi omunye futu
 awenza amajoka ejinkabi kanye
 nemiphimi yamakhuba okulima
 ijinkabi. Nawo ufumaniswa kho
 na ejintabeni nasemahlangeri. ko
 dwa wona ulikhuni uma unu
 uti ewubaza lomuthi kubaywa
 ngawo izithebe zokuphatha inyama
 a. Uma ununthi ethi, uzenzeke
 njengamazwenda, usuke ekwethuka
 ethi ukubhali uthanda inyama.
Umathongwane: lomuthi ufajuma
 mowa emahlangeri. Abuthola
 kali ejinkangala, uthanda inda
 wo eshisayo. Abanti bathatha
 izithelo zawo benze amathongwane
 okufaka ngwayi ogayweyo.
Umsimbethi: Abanti abavana
 ukuthengisa ngamawisa nezinto
 ko zokulwa nginye izinduku e
 zihle bagamuka emahlangeri

846

K13/21

32

Nasezintābeni naseduye nolwandle
 kapha lomuthi umntu khona. Ezi
 nkangala awumili. lomuthi
 wenza nezinduku, wakha nezind
 ku futshi

Ummama! - lomuthi awenzi izi
 nduku zabafokazana wenza izi
 nduku zabantw abakulu kuphe
 la. Umntu awayephatha indu
 ku yomama wayebukisiwa nje
 ngomntu awayefaka ibeshu e
 dilhle wayebukisiwa wayefutshi.
 Suthi izinduku zalomuthi ziliz
 khuni.

Isiphampatho! - Isiphampatho w
 muthi othanda ezintābeni la
 pho kurungi imvula namaz
 lo. lomuthi unyuntunga ezukhe
 uma kwakhiwa izindlu. Um
 thi olikhuni awuphehlwana
 sishane wona.

846

K13/21

33
34

Umntombothi:- komuthi uwanise
ukutholakhala ezintabeni emahle
khini amakhulu. naseduze nowa
ndle uyatholakhala. Uyakhula
ubemhde impela. Iwona abantu
bevanza ukwaka ngawo ijinsi
ka zezindlu. Uyathanda ukh
mila ezinkwazini zemfula.

Ungawo:- komuthi unobizo olu
khulu kubantu, nase mahlanyeni
nasezintabeni uyatholakhala. Iwo
na swawubaswa uma kwenziwa
imikhonto, ngoba unamalahle
amahle; Iuthi abantu bakewuth
anda ngokulondolozwa umlilo,
umntshisi ungakatholakhali; ku
sabaswa ngozwathu.

Umkhwabe:- Amakhivane, aya
zimilela. Kudliwa ijithelo zabo
avamisile emahlanyeni nase
zintabeni avamile emkhangala.

846

K13/21

34
25

Umagamu: komuthi wamase
 ukumila emahlanyeni kanti naso
 bonjeni ukhona. Ruthi umase
 kuzovuthwa amagamu kanti ba
 lthokoze ngoba enza utshwala obu
 mnandi. Suthi utshwala bama
 gamu umuntu akavuki. Sekwa
 ze kwakhona isisho sokuthi, "indle
 obamagama" kushi ukuthi u
 dahwe kabi akakwazi nokuthi
 ni. Amagxolo amagama adliwa
 umuntu osuke ephwe ukuba
 agine angaphelwa amadla.
Umphepheli: komuthi utshwala
 a izinsizwa ngoba wenza izi
 nduku ezizintle. Suthi izinduku
 ku zawo zinzizha kakhulu.
Iqwaninga: komuthi ufumanisa
 la ezintabeni. Uyasiza kakhu
 lu uma umuntu ephelwe u
 mkhuhlane wokukwchela. Ku
 phuzwa amagxolo awo.

³846K13/21 36³⁵

Umkhophampethu: komuthi u
yatholalala nasehlanyeni ka
nti naseyintabeni muningi futu
komuthi uyasiza eilondeni um
a sezesaba nezimpethu kuye ku
gqotshwe wona ufakwe esilondeni
senkomo noma esomuntu akw
khethelwe. nebala izimpethu zize
zifo ziphele zonke.

Ukholo: komuthi abantu hawe
njilutho kakhulu futu umuthi
ongavanile ukhona eduze no
lwandle nakhona awavanile.
ukhanda amafutha ezingola
kodwa loku kufike nabambophe.

Umthundulukwa: komuthi mu
ningi emahlanyeni. umnandi
uthandwa iingane abantu a
badala abanduthandi kakhulu.
uyasiza futu uma umuntu
esedlwe acathe ngawo, umpande
yawo.

846

K13/21

37³⁶

Umyungulu:- Njingoba izintambo lezi zokuputela izindlu zayungekho endulo into efike nabo abamblophe, mangi amasu ayenziwa abantw. kweziyzi izindawo abukho utihani kusentl ejiwa yona imithi amagolo ay imithi. Umyungulu omunye u muthi swawusiza ngezintambo zoku bopha. komuthi uphansiswa e mahlanyeni.

Usondelangane:- komuthi una meva umila emahlanyeni. ku ye kuthi umuthi ongezintambo uma sebumkhapha athathe ameva akomuthi banukhaph he ngawo.

Isudu:- lithanda eyindaweni zasenzansi lapho linila khona. nasemahlanyeni likhona ko dwa lincane. abantw bakha nda ngalo inishanelo, kwe

846

K13/21 38³⁷

nyiva notshwala ngalo. Utshwala
balo kunamadla njengotshwala
kongam. Neithelo zalo ziyadliwa.
Umntu:- komuthi uvamile
kodwa ejinkangala kawubho na
kancane utshanda izindawo e
zishisayo. Uvama ukufika nezi
nyanga emayweni esenbla. Uyasi
za luma umuntu elumele uwo
mhlabele nesezikhonweni uyasi
zama yephukile.

Ungazi:- komuthi utshi avufa
ne nomdabe ukhohliza ingazi
ufumaniswa izindaweni ezinile
eduze nolwandle nasobonjeni.
Engethuka uwelamela ejinkangala
alizingamaphondo nasemhlangeni.
Komuthi usiza kakhulu
uma umuntu ephuma ingazi
izinyanga zelapha ngawo.

Umdlabe:- komuthi uyabulala

846

K13/21

39³⁸

Uma umuntu ekwama ngaw
moyeni, iphunga lawo like kza ku
ye nyafa, ngisho isihwane uma sike
sasondela sifela khona lapho. Phans
kwawo. komuthi upica kugwele ama
thambo ejilwane ejifela khona lapho
zibulawa yiphunga.

Isifithi:- komuthi muringi e
mhlanyeni nasezidabeni. Abantu
babaza ngawo impini yanaye
mbe neyamageja okuhlakula.
Umyezane komuthi useduze
nasolwandle. Uma umuntu e
funa ukhulwayela uye agume
amagatsha agibuleyo lasenane
hlo bese nyawahlwayela lapho
kumamangi khona. Uyanila
noma kuphi umakukhona a
manji. kwenziwa ngawo amagom
ca. Kwazulu uma insizwa ihla
bene empini yayifaka umgexo

846

K13|21

40³⁹

womnyezane. Kwakuba iziqu
 zakhe umuntu leyo. wawusikwa
 wenzwe ijinganyane zincane.
Ungakholo! Umave akhishwanga
 meva. kesisisho savela kubona
 lomuthi. lomuthi unamava a
 made abantu bawahloma ekha
 nda benze ukubangqwa ngawo
 uma behlatshwe. lomuthi
 uyatholakala emahlanyeni.
Umluhlwe! lomuthi unamise
 emahlanyeni kwelakwa zulu.
 lomuthi unamava amade. a
 bantu bayawasebenzisa uma
 befuna ukuba amakhonyane.
 engenyisi hodwa ahambe nomina
 kwakwenzwa isifonyo sibengenke
 ngomlomo wemkhonyane nomawe
 thole sifakwe lamava ukuze ithole
 lingakwazi ukuncela kumina.
Isibaha! lomuthi utholakala ezi

846⁴¹

K13/21

4/40

darweni ezingamaxophozi ezintabeni
nasejihosheni zezintaba. Abantu bayo
wuthanda lomutli ngoba unosizo
okukhulu uma umuntli enomkhulu
hlane.

Insulansula:- Lona umutli otha
lakala einkhangala nasezintabeni
uyamila awukhethe indawo lomutli
uyintelezi ekhaya. Uma umuntli
myale esola ukutli ikhona intli
ehamba ekhaya ekusukela uyacele
ngayo insulansula. Kezinsizwa u
ubazisinyama zicela ngawo lo
mutli. Kutli yinsizwa ziyahla
nga ngalomutli zihlangele ukusuka
lawo.

Impunyu:- lomutli umila nom
ujikuphi, abantu bayawukha
bayawukhwele emakhaya. Phela
lomutli uyintelezi lona ijulu
liyakabi ekhaya. Uma umuntli
ehlama ngawo uvama ukuphu
melela laezingozini.

846

42

K13/21

42⁴¹

Umsilingi; komuthi bayawuthan da abantu ngoba uyadliwa, futhu umuntu wezisa uma umuntu ephethwe isisu nthatha amagabo nga awo awagxobe alhale nama nji bese uyaphuya. Nangesekha thi sendlala uyasiza uma u suthelile. Uyababakodwa. Inpa nde yawo uyasiza uma umuntu ebulawa izinyo. Umuntu uyayy goba ayiphike bese uyaphuya a ythobe ngayo.

Ikhakhasi. Komuthi uyadliwa ikakhulu abafana bezinkomo. Umuntu ulisusa ameva bese uyalidla. Kudliwa isigu salo. Kanti nezumpande zalo ziyasiza uma umuntu euvutale noma ebulawa izinyo ithoba ngempande yekhakhasi.

Umkhondo; komuthi uyungozi noma ekwaciselwa ukuba kwawo

846

43

K13/21

4342

enzimbeni, nyasha. lomuthi u
vavise emahlameni.

Umyamathi:- lomuthi uthola
kalamahlameni nasezintabeni
awuwanile einkangala. Unosizo
futhi nawo abukhulu uma u
muntu ebulawa isisu. Uyacatho
ngawo. Impande yawo iyagxothile
iphakwe ibile bese umuntu uya
phuziswa. Uyabaka nawo lomuthi.

Ukhakha:- lomuthi unosizo
abukhulu, nawo ufumaniswa
ehlaleni. Abantu baye bawu
mba bayokhwayela ngasekhaya
nezihlanu zawo ziyakhwayela
lwawile ukumila noma ku
kuphi. Kihlanu zalomuthi
kukhulahlwa ngazo imisendo
yezidwaba.

Ukhukhu:- lomuthi unhlolo
mbili kukhona awonfazi nowe
nduna. Awonkumazi unezihlanu

846

44

K13/21

43

~~44~~

Aweduna awunayo izithelo umu
ntu uma ethi ubani lona umkhulu
lu komazi ethi unjithelo ejinile
nakwabahlulu uyacubuya. Kihle
non zalomuthi ziyasiza ngaba zela
pha isiw. Umuthi ovama uku
fumaniwa ejintabeni. Ugewele
kahlulu kwelasoboneni.

Ugagane: komuthi ubiyela a
masimw. unameva. Nemizi ya
banunyane ibiyelwe ngabo lu
gagane. Kuye kuthathwe ibewu
yabo ihlwanjelo, beselunila
kubekwe ucingo nenkonzo ingelwe
zizimomuthi imbala amaphelule
kahlile angelweze. Izintunga za
lomuthi ng kazidliwa umkhulu
nezikhonkwane zivama ukwaziwa
ngawo lomuthi ngaba awudliwa
umkhulu. komuthi usemahlatli
ni lapho uthathwa khona. Uya
mila nasejinkangala.

Isibubu: komuthi ufumaniwa

846 ⁴⁵ K13/21 4544
 ezimbeleni emahlathini. Unuthu
 wokubaza. uwanise ukwanda iji
 nheyo, nemigwembe emihle. Now
 dabukiwona njengominye inuthu.
 Futhi ulula kobra umuntu eow
 qweda.

Umdoni:- Hayo nawo unuthu we
 hlanye. ubadliwa, unyithelo eji
 munandi kakhulu. Ama unu
 ntu ethi kumdoni, uthi kummandi
 kakhulu. nalo leligama ukuthi
 kamtote liphuma kulelile umdoni
 futhi lomuthi uthathwa ijinyoka
 kakhulu, ijwamba ziyawudlanaayo.
 lomuthi unilaphelabonfula e
 manjini. Futhi kuyabazwa ngab
 nuthi izigqulo kokuhaya isitha
 mbu. Nemigwembe iyenziwa ngawo
 lomuthi.

Unvuthwamini:- lomuthi utha
 dwa ijinyoka. nabafana bezinko
 no bayduthanda lomuthi, izithe
 lo zawo zimunandi. unilaphela

846 ⁴⁶K13/21 ⁴⁵ 46

nyeri nase zintakeni.

Uyethi:- komuthi nyasya kakhulu
ama umuntu ephethe umkhul
hlane. Kuyekuthathwe amacemb
awo aqothwe abiliwe bese umu
ntu enza isicoco, umuthi wokuc
tha fulhi. Uyasija ezinganeni
umayomphuhlane.

Umwabo:- kona omunye yen
thi nyase mahlanyeni. Awumili
ejinkangala. Kuyekuthi ngesikh
thi sehollala abantu badlewon
uneyithelo ejimandi ejidhiwayo.

Umgagonyo:- komuthi awuthola
kale kalula ufumaniswa ema
hlathini lapho kwerekhona. Ji
nyanga ziyawu hambelanga
ba zelapha ngawo abantu
abamabungane ekhanda
nabahlanyayo. Utholakala obaj
ni nasebezane nolwandle.

Umsuzwane:- kona omunye
yemithi efumaniswa ehlanye

846 47

K13/21 46 47

ni. Urosiro elukhulu noma
umuntu ebulawa ikhanda. U
thatha amagxolo noma amahla
nawo awagxobe bese uyawumka.
Noma umuntu ebulawa ngamntu
kulo uyawumka lomuthi.

Umntsho:- lomuthi uyasiza nje
ngoba abantu ukotini lonawo
kwenza amacansi kawuthathe
kubelungu, bakexekula wona
umntsho benze intambo yoku
eluka amacansi. Ngintambo
zokubopha noma uyanda yezi
intambo nalapho kwakhiwa indlu
wabusiza lomuthi ngamagxolo
awo.

Umgamanyi:- nalomuthi u
yafana nawo umntsho nawo
ufumaniswa emahlathini
kase mahlangeni. Umakwa
khiwa indlu yaphansi i
qhubwana kaboshwa ngawo
lomuthi.

846;

48

K13/21

47

~~48~~

Iqume: kona umuthi wehlange
neyithabeni ukhonaputhi. Aba
fana namaphisi kawuthanda
kakhulu lomuthi ngoba wenza
izagile zokuzingela.

Ukhuphashane: Abafana bama
hlange kuningi abaphilangako.
Nawo lomuthi uneyithelo eji
kudwa ngabafana. Kuthi u
malethwaka ihlobo zibonakale
eyithelo zalomuthi. Kodwa ytha
idwa ziyoka putli ngoba nayo
ziyavunda. Noma libalele uma
shyathela.

Iqayi: kona umuthi wase
ukhathini amakhulu. Aba
ntu besilisa kawuthanda ka
khulu ngoba uneyinduku eyilu
khuni. Noma usufuna ukwe
phuka uyavavcha usuke ama
yelo. Noma kubwa abantu
baze bakushize ungephuhanga
kwaze kwavela isiga sokuthw...

846 49 K13/21 48 ~~49~~
 "Ubani lona umgayi" indoda
 engawo nomabeyithelakele ka
 yeshiya imile. Umgayi indoda
 ebombhalayo kwamanye amado-
 da.

Ikholo:- lona umuthi wase mahla
 thini awuthelakali eynkangala.
 Ukhuni lomuthi futhi kawo
 phehwa wona abantwanya benza
 ngawo amagqungwana.

Amasethole:- lomuthi kwathwa
 amasethole ngoba uma uphe-
 the induku yawo, usuke wehlu-
 like wena. Ufana nemvubu
 uthambile nyaghumu futhi
 kukhona nesiga sokuthi:- "Akusyo-
 a amasethole." Kushiwo insiywa
 esukile eyesulekile nasemzimbeni
 enomzimba othambekakhe.

Umtungulu:- lomuthi wamisa
 emahlanyeni nasemintabeni. Uya
 zimilela. Kabh. Kuthiwa ifi
 thelo zawo zimandi kahulu.

846

K13/21

F4j

Abantu benza ngazo njani
 bokuninda umbango. Abanye
 benza amani okuphuya amandla
 ngazo ijithelo zamathungulu.

Urwaba: komuthi ufunaniwa
 emahlathini amakhulu eintabeni
 i njengasoboneni. Uyatholakhala
 nake mahlanyeni kodwa awuwa
 mile. Kwelakwazulu useduze no
 lwanolile. muthi lomuthi uma
 kubazwa ulikhuni futhi. Iwona
 kubazwa ngawo iingola. Edulo
 abanye babebazangawo amajoko
 nezisika zeyizwe ezukhuni. ka
 nti nezinduku ziyenziwa ngaloma
 uithi ezikhuni ezihle futhi.

Umkhoothi: dawo komuthi a
 wutholakhali kalula, utholwa
 emahlathini eintabeni. Abantu
 bayawubambela. Yiwona muthi
 omuhle futhi uma umuthi
 emya amajoko namakhuba,
 inphini yamakhuba.

846

Ungwenya: komuthi uvama
ukhumbela emahlanzeni, nase ma
hlathini amakhulu. Ufana
namathunduluka udluwa zizha
wa nezinyoka ziyawudla komuthi
nabantu futshi bayawudla komuthi
ummandi. Kodwa izithelo zawo
zimnwana.

Isibangaulotha: komuthi uvama
ukhumbela khona futshi emahla
nzeni. Unejinkuni yizingi, ko
dwa ziyahlupha ngoba zibanga
umlotha omningi. Uzinawo a
malahle. Zizho uma umuntu
ephenta ngayo ngoba ziyashesha
ukwutha zona. Noma ungenabo
utshani ungaphenta ngaso.

Isinwazi: kona umuthi omila
emahlanzeni nasemahlathini uneg
thelo zimnyamana zidlwa zinyoka
nabantu bayaziola kodwa zibangela
na impimbo.

846⁵¹

K13/21 51

Umadlyane: nawo lomutli umi
 la emahlanyeni. kona umutli
 owaziwa kahulu ijinyanga
 ejinyama. zimpaible zalomu
 thil ziyelapha. Uma umutli
 ephelwe umhluhlane ziyasiza.
 Kona umutli efuna ukupha
 lazela ukulawu ziyasiza futhi.
Awutholakali: kahula lomutli
 utholwa yizona ijinyanga ezi
 ndaweni ezele kahulu impela.
Umbondo: kona umutli onga
 ramile ejindaweni eyiso bala. u
 tholwa emahlathini njengasongwe
 njena. kapho ukhona kuwana
 ukuba khona ijinyaha ufana
 nekhathazo. Abantu belapha
 ngawo izinkomo kanye nezintu
 zii ukubazande. kona umutli
 otholwa ijinyanga zelaphengawo
 namalumbo.

846

52

K13/21

52

Umphekambedu: komuthi uya siza uma umuntu eyoshintshile a into ayenze emye emunye u mbala. Kuthathwa izimpande noma amacembe bese uyawa qoba ashintshile ngawo. Lona u muntu otholakala emahlanye ni. Awutholakali ejinkhangala umila eyihosheni zemifula.

Umsulumbuzi: komuthi ufana nonsege. Kawo umila emahlanye ni uthandwa kahulu izimbuzi. Noma libalele yivona muthi usizayo ukuphahela izimbuzi. Komuthi uyasiza uma umuntu ephethe umpinto uthatha izimpande zawo ziputhe ngezwe namazi umuntu axube ngawo, noma ephethe amazi nyo uthoba ngawo komuthi.

Umunga: Umunga umuthi ono

846

K13/21

53

sizo kubantu ngoba wandile
nezigrobo zawo ziyasiza uma u
muntu akha nomna yindleu
yakhle. Nawoke umungu ama
grobo awo awumntu kubantu
belapha ngawo izisu.

38. Umsinsi: komntu uhlwayelwa
emathuneni, unezimbali ezinkulu
e kahulu. Zinkhumbi zawo
ziyasiza uma umntu epho
khuwe izinkhumbi. Nawoke lona
umntu wase mahlazeni. Ko
dwa nasezinkhumbi uyamita
umabewhlwayela.

Umkhala: komntu uvama u
kumila emahlazeni umnandi
abantu benza umntu uge
zithelo zomkhala. Bavuvuba ne
ophalishi. nangaphandle kwabo
ko izimpande zawo zivumntu
uma umntu evezile, uyazigroba

846

54

K13/21 54

Aphuze.

Umklele: komuthi utholabala
 ehlazeni umuthi onezintungo
 eziphuhuni. una umuthi a
 kha indle uyathathe wona
 ngoba futhi awusheshi ukh
 phuhlwa wona. namacembe
 abomuthi ayasiza una umu
 thi ephethwe isisu simuhaw-
 bisa. komuthi uyasongelisa
 nasezinganeni umazimbokhulu
 ne uyasiza lomuthi kahlulu.
Ishanelo: komuthi awuvamile
 eyindaweni zasezinkangala. komu
 thi kwenzwa ngawo itheye, abo
 thi bayebathathe umakhasi
 abo ishanelo kese benza itheye.
 Abanye umakhasi abo iji
 kwaba namagoma bashint-
 ha ngawo umbala. kusekhezi
 swa ijimpande zawo uma kushint-
 hwa umbala.

846

55

K13/21

55

Utshani.

Isiqunga. Utshani bokufulela izindlu.
Uma umuntu ezothena inkomo ugale
ahlafune bona kugala ukuze ingatha-
li ubuhlungu bakhe. Futhi umuthi ukuhlanya
Ikhwani. Lenza izikhwabukhwaku zoku-
hlala.

Umlanga. Wakha izindlu, uyazifulela.
KwaDlangezwa wakha izingobo namat^{gama, + talami f foodstuf}
gekhe.^{nee, ubantu}

Imbayimbanjana. Iphekwa namadumbe
ukuze ibemrandi.

Insinde. Utshani okuhle okukhuluphalisa
izinkomo.

Induli. Yenza izithebe zokuhlala.

Incema. Yenza amacansi.

Imizi. Yeluka izithebe zokugayela ukudla
Futhi abanye bayaziphatha bathunge
ngayo amasaka adabukile noma
bathunge ngayo izithebe zokuhlala.

UBendle. Utshani okungakhuli kakhulu
bushakaza imbali ^{light yellow} luyphuzi. Benza imitsha
yezintombi.

846

56

K13/21

56

Ibuma. Lenza amacansi. Iminyani yalo yenza imicamele ethozeka kamrandi.

Insikane. Abafana kafundisano ngayo ukuhlakana empini.

Ilala. Leluka amahluzo, lenze obasikidi abahle futhi abaqinile nezimbenge ezinkle.

Umtshiki. Utshani obenza izintambo ezi nkhe eziginile zokutheza. Uyasetshenze swa futhi ezikoleni ukwenza ama (door mats, baskets nokunye nje.

Ingangoni. Utshani obuhle bokwenza imishanelo.

Umtshente. Utshani obulukhunyana nje obukhulu njengokabe kodwa bona abukhulu buze kube ngangokabe.

Futhi uma busanila buyahlaba.

Iminyani yawo ithambile izinyoni zilungisa ngayo izindlu zayo nga phakathi ukuba kufudumale.

Umsingizane. Wenza izinklobonkloba ze rod mibejazane. Futhi usiza ukwakha ama (table mats) amahle nezikhwamana ezincane.

846

5.7

K13/21

57

Umthala, Ababincayo kavama ukucwapho
tha kawufake ugcwale izitho nezingalo
ikakhulu kwelase Mkhomazi nase Mzikhu-
lu. Ufakua amag^{tshe}~~tshe~~ aruke eng-
kangeni ebangeni lokusenga.

UBabe. Lobutshani buthanda emahla
nzeni. Buthandwa kakhulu izimbongolo.
Buneziboyana ezilumayo kwabanye kuye
kuvele utwazi (ukhwekhwe) uma be-
luthintile.

Isinama. Siwumuthi wokuhlonza njenge-
sigunga.

Isikhonko. Seluka izintambo ezinkle ezenza
obasikidi nama (table mats) nama (door mats)

Isinandi. Abanye bathi isimoliya. Lobu-
tshani kubi kwi ukuthi obukudala
amahashi uma eke ^awabudla.

Ingcobosi. Yenza izithebe nomavova. Imila
endaweni zasenhla emaxhaphozini.

Inqongodwana. Lobutshani buthanda ezi-
ndaweni ezivundile. Kuwukhula olubi olu
nezigaxana ngaphansi ezimpendeni.

Isuna. Ukhula olubi kabi, lukubisa

846

58

K13/21

58

Umbila luwenze - ungakhuli, futhi unga
theli.

Ucadolo. Ukhula olunembewu eyanda
yonke insimu. Ivuthululwa umoya be-
sejehlwanjeleka yonke indawo. Ucadolo
ujimifino uma usemncane. Uma sewu
zophakaza imbali kuze kufike isikhathi
sembewu uyasiza udaya umbala oci-
she ubeliphuzi kodwa ojijajizile.

Umthithimbili. Uvukhula futhi nawo. Ukhu-
la uqhakaze izimbali ezijiphuzi.

Ugethu. Lokutshani akukhethi. Tumila
noma kujiphi indawo. Tsubi kabi
uma kusemsimini kuwitmbela ukudla
ukuba kukhule ngezimpanole zabo
ezenaba kakhulu.

Idangabane. Ukhula olubi lolu. Uma
uluhlakule walishiya engimini lomila
noma kanjani. Alubi lona noma unga
libeka ingwaba ndawonye luvelo lumile
kubangcono uluhlakule uluzuse ensimi-
ni. Izingulube ziyalibela kakhulu.

Imbuya. Imifino emihle kakhulu le eye

846
 dluta yonke imifino yasendle. Wona awu
 hluphi kakhulu emasimini.

Umsobo. Ukhula olungahluphi kakhulu. Futhi
 izingane zizithanda kabi izithelo zawo
 nabanye abadala bawudla.

Uggumoggu. Nawo umla kakhulu emasi-
 mini. Kaningi bayawushiya bangawu-
 hlakuli ngoba awuzihluphi izimilo ezit ka
 liweyo. Futhike izingane ziyawuthanda
 kakhulu. Izithelo zawo zingangotemati
 si wenyoni nezinhlawu zawo zifana
 notatnatesi.

Imbuya bathwa. Imifino ethandwa kakhulu
 izingulube ezifuywayo. Yona ayinayo
 imibala ecishe icube njengembuya
 edliwa abantu. Ihlukaza nje kuphela.

846

60

K13/21

60

Isikhathi sokulima.

a. zinkanyezi: Kunezinkanyi ezikhombi
 saya ukuthi manjena sekuyiso
 isikhathi sokulima. Kuyekukonaka
 le ngesilimela ukuthi manjena sa
 kufanele kubinywe. Uma besiphumele
 le isilimela kuyekwaziwe ukuthi
 makubinywe. ^{sekyanda} Simfama lala uma sekwanda
zinyoni: Kunezinyoni ezingabo
 naba ebuka izibama ukubonwa
 uma selethwasa iboko. ziningi
 lezinyoni: umqothovini, izinkonjane,
 nenkanku. Umqothovini izinyoni
 ezinde zimnyama yephekweni, zi
 mbophe ngezila. Zinkonjane za
 nyoni zimnyama zabhela izind
 u zazo ezibhlini nasezindongeni.
 Umasekumakhaya zimnyama ku
 leli njingawo umqothovini zibuy
 umaselethwasa. Zinkonjane
 phaya ngoba zibonakala selethwase.
 Inkanku idla amacimbi iyaye
 ikhale uma selethwasa. Zibongo

846

61

K13/21 61

zayonazi:- Nkanku, gageiprogokugisi,
nela,

malusi wejintandane
mvusi wejintandane,
madla, yinonile.

Nkanku mbiki wokusa.

Uma ikeyakhala abantu bonke
bayazi ukuthi ihlobo selethwese.

Namaciubi asuke esekhona kodu
a esemancane. Okunye kubona
hala ngokuyalela kwezinyoni.

c. izihlahla:- kunzihlahla eyivama
ukubonakala sezigabaza nemitha
njengomduze neziphaphane, nemi
khamba uma isirezimbali abantu
bayokwazi ukuthi ihlobo selethwese.

Kuneyinye izithelo njengomapentishi
nemngandane, ^{nom} ~~nom~~ silinge. ziringi

eyinye izihlahla ezigabaza umakhi
thwasa ihlobo. Noma izulu linga

ni ziyagabaza izihlahla. Notshani
kungale ukuhluma kubeluhlaza
noma lingani.

846

62

K13/21 62

d langa:- Langa nalo kalikhombi
 sa ukuthi ihlobo seliphthwasa
 uma seliphindela ngaseningizi
 mu umaphuma nomna lisho
 na. Umaliya ngasenyabatho haw
 ke lisho ikusika. Izithunzi zili
 ngane nomuntu umaphumini, zi
 ngabikho eceleni; uma sekwelw
 ada ihlobo zibaseceleni, nelanga
 liyagudluka liyngase ningizi
 mu lihambi ikanga elinde
 ukande lishona. Nkukhlaba kwe
 langa umaphuma kuyaba
 tshena ukuthi manjina seliye
 khwasa ihlobo.

Abanye babe bala iinyanga
 babale ngebezi lolu seliphhez
 lu ukuthi manjina seyethwe
 se inyanga. Ukubala kwabo u
 kugapha. uthunga lwendlu nge
 nyanga elandelayo basike futu
 uthunga lwendlu kuzo kufike
 enyangeni yeshumi nambili ku

846

63

K13/21 63

sukela kuyena u August. Phela
 abantu babengazazi izinyanga
 njingoba abelungu bezibala. Kwa
 kubalwa ugelezi lolu oluphezulu.
 nona umuntu wesifazane ekhu
 lelwe kubalwe lona.

Ngendaba yemwala, kwakunge
 khuthi naba izulu like lezu
 akala lidumra bese baphum
 iya kuyiwa emasimini. Kwa
 tsingye isikhathi lisheshe u
 khidumra kanti akukabi yiso
 isikhathi kodwa baphume ngo
 ba selidumile. Nona linga
 nanga kahulu kodwa wonke
 umuntu usezo kwazi ukuthi
 seletwese ikhlobo kuhle a
 kanti baphume. Abanye nja
 lo balungiselele ukulima, ba
 lungise imbono yabo nokunge
 kokulima amageja. Kuyaku
 thi lingaphinda bese kuya
 hlwanjelwa emasimini.

846 ⁶⁴ K13/21 64

3 Inyanga ngesizulu yilezi:

- 1 Umblaso = Inyanga yokalima, kuhlakulwa
- 2 Umbasa = Inyanga yokuhlakula
- 3 Umhlaba = Inyanga yokwendla
- 4 Umhlangula = Inyanga yokwendla nokuvuna
- 5 Umaghuba = kuyabulwa, kuyabulwa
- 6 Uncwaba = Inyanga yokubula
- 7 Umandulo = kuyaheshwa kulinywe.
- 8 Umfumu = kuyaheshwa kulinywe.
- 9 Ubandela = kuyalinywa
- 10 Umasingana = kuyalinywa kuhlakulwa
- 11 Uluzi = kuyalinywa kuhlakulwa
- 12 Ungcela = kuyalinywa kuhlakulwa.

65 K13/21

65

846

Amasimu abantu.

Abantu ahuyona into abayina
 khise kahulu ukulima. Kwaku
 ka unsebenzi wamakhosikazi lon
 w. Amadoda wona ayelungisa
 izikhali zempi; nawukhwa izimpi
 nokuyingela izinyamazane, nokuya
 komkhulu kuzkwe izindaba zku
 lungisa izwe zempi. Namasimu
 kubakuba into zicane njena. Kun
 gono namhlanjina sekhona ana
 sinyana. Kugala kwakuba izife
 ezihcane. Kwakulinywa ngenikhon
 no namhlanjina askhona a
 makhosikazi ngenikhono izife ezile
 ngene.

Hezizife zingase ndaweni yalayo
 olwayo. Izife zakwakhe zibangane
 anye. zivama ukuba seduze na
 sekhaya nomna kokunye zibakude
 ngokulandela indawo yokulima ko
 dwa akwanile ukuba lamasimu
 abakude ^{nona} nesakhaya kuba zibangana

846

66

K13/21

66

ujena elilingene ukuba izinhomo
 zikhwazi ukuphuma, nokuba zi
 thole indawo yokudla. Ukulinywa
 enkundleni nasekhaya ngoba ku
 donsa izinhomo. Inke ekhwayelwa
 ekhaya amathanga. Umbala wawo
 ngakhwayelwa ekhaya njengoba sekho
 njawa manjena. Kubokudla oku
 linywa ekhaya nokulinywa ehlal
 nel.

2. Lamasimu bawazikhwa ummuni-
 muji. Ummunintuzi unikwa indu
 na umhlaba; induna yona inikwa
 ummunzane isifunda sokwakha
 abantu bayo; ummunzane yona
 amhwe inkosi isifunda esihlulu
 sabantu bakhe. Kuye kumelak
 njena inkosi izwekayo lonke; isi
 folabela abammunzane bayo ka
 hle njengobuningi kabo ngomunde
 ni wabo: Abakwa Ngobo bodwa
 nommunzane wabo wakwa Ngobo; Aba
 kwakulu bodwa nommunzane wab

846

67

K13/21

67

kuyakuthi abanumzane bese
 bheka izinduna zabo bayinike
 nendawo elingene nobuningi ba
 bantu bayo. Lokukhulwa ngemi
 ndeni. Kaze umumzane u
 babela eyweni alinikwa inkosi.
 Kuyakuthi nayo induna inike
 abaninimuzi umhlaba elingene
 nemindeneni yabo. Kuyakuthi u
 mmimuzi usabela umuzi wa
 khe amasimu. Amasimu abi
 wa ngezindlu. Uma ummimuzi
 zi enabafazi abathathu uyobabela
 bonke agale ngenkosiyozi aze
 aqine ngomlana wokugcina
 umfazi.

3. Umuntu unikwa umhlaba
 elingene nomndeneni wakhe. Umfa
 zi unikwa insimu ibenye, aka
 unikwa amasimu amaningi.
 Uma kuwumfazi okhuthelise use
 zolimisela kwabanye ozakwabo bese
 bempheka izigebetho umasekweni

040

08 K13/21 68

we. Infontazane yayingarikwa
 umhlaba yayisiza unina uma
 sehulinywa. Kuyakuthi unapisi
 gane bese ithla insimu yayo.
 Umninimuzi walapho igama khon
 a uyoyibonela insimu uma ukw
 thi umhlaba usuphelele uzokw
 ya enduneni ukuba imandisele
 Meyinduna iye kumunyanane. A
 kanikwa umuntu uma esewi
 mahoti uye abhole ingane kuzala.
 uma esemcane kumakwabo.

4. Ukutshintsha umhlaba
 into engavanile kubantu. Kodwa
 uma kunye ebona ukuthi insi
 mu yakhe eseduze kumunye
 naye eyakhe ikude naye, babe
 shintshana kwenzive abanini-
 muzi. Nayo induna izakwazi-
 wa ngalolu ndaba, kwenzelwa
 ukuzi abantu bangaxabani, ba
 kwazi nokulamulela unapisi
 vela ukuyabana.

846

69

K13/21

69

Uma sekulinywe kwavunwa
 ukudla okomunyanane ngisho u
 nimiruzi, swesifazane ubciva nga
 ho ukukulina lakulungise. A
 kahwazi ukukuthengisa. Noma
 epharapanga, uyayacele hum-
 nimiruzi ukuba amvumele
 noma thekelisa, imvume uyitha
 tha humnimiruzi. Umnimiruzi
 unamandla ukwenza noma yi
 kuphi akathandayo ngemvume ip-
 muzi wakhe. Uma kwenziswa u
 tshwala uyaziswa umnimiruzi.
 noma sekuphelile ukudla ezingo
 lobaveni nasezingungwini uyatsh-
 unwa. Uma unamandla usezo
 shaya inkomo ayokuthenga, uma
 engawo amandla abesifazane
 sebezophuma bayokwethekela eyitho
 tsheni zabo.

5 Uma umnimiruzi engasetho
 kuzakuthi inkosana yakhe eyona
 iyindla lifa lakhe pesi kubajinga

846

70 K13/21 70

elungisa zonke izindaba zomuzi.
 kayise. Andawo leyo chade irikwe.
 uyise isibasojwa byona leyo inkosi.
 na. Uma ukhuthi isencane uyise
 hazi abanye bayayilungisela izi
 ndaba izi ikhulu libenkulu. Uma
 ukhuthi inkosana ayizizalanga lenda.
 da inamantombazane kuphela, umuzi
 zi usuthathwa abafowabo. Nonhla
 loba lowo usuthathwa uyena ufowaba.
 bo. Nabantwana useyoba basoba
 abakhulise ngalompahla kayise.
 useyawangena namakhosibazi omfo
 wabo. Uma ingatholabalanga njalo
 indodana kulowo muzi ukhuthi
 sebuthathwa amakhosana omfo-
 bo uma naye engasekho. Intombazane
 ayikwazi ukuba indla lifa lomuzi
 woma umuzi usubuthe kuye ku
 punwe umuntu uyisihlobo segazi
 lalawo muzi kuba uyena obasoba
 umuzi lowo.

6 kwel alikwazi ukuba lingathathwa

846

71 K13/21 71

lhuwa enbosini ngaphandle hokw
 likhokhela. Izwe elabantu; inkosi
 ayinalo izwe. Abantu bayalibenge
 la ngokukhanya inkosi ngokuyi
 lwela izimpi nokuyibenzela. Uma
 kukhona opuma izwe lelo inkosi iye
 ibize isizwe sayo esakhele lelo izwe
 ikhulumane nabo, yibona abayoni
 ma noma bayala nezwe lelo. Na
 yo inkosi ayindwo amadla ukuxo
 sha umuntu ngaphandle kwe
 sizathu esibonwe ibandla. Uma
 umuntu enesiphosiso siyakhulumane
 a bese wayoxhwa uma ukuthi
 ufanele ukuxoshwa uma iband
 la linwikelala lowo muntu inkosi
 yayinganuzochi. Uma umuntu
 enesiphosiso wayoxhwa lithathwe
 izwe leli linikwe abanye ngapha
 ndle kwemali. Kwakwenzeka uku
 ba abanye bayoxhwe kodwa ku
 ngawamile. Umuntu akatholi
 kutho ngendawo abeyakhele uma e

846

72 K13/21 72

sexeshwa.

7 Uma umuntu eseyakhele
 leyondawo unamandla okuyise
 benyisa. Kodwa uma esexoshive
~~haleyondawo~~ akasenawo amandla
 a ngendawo leyo. Sekuyindawo
 yenduna uma ayinikwa iyo
 na. Uma ayinikwa umuntu
 zane isithathwa uyena umuntu
 uyane. Uma ehaba engabika
 nga iyamulabhi kela yindawo
 kuyinduna ithathwe abakho
 noma isikhulu siyinike abo
 nye. Umuntu indawo eyakhe
 ngoba asakhe kuyona. Yilowo
 wayilowo mntu umndawo ya
 khe ayisebenzisa akabakwa
 zi ukusebenzisa indawo yo
 mnye umuntu ngaphandle
 kweswime yalowo eyanikwa
 yena ukuba nakayisebenzise
 noma indawo engayisebenzisi
 uma anikwa yona unama

846

73 K13/21 73

ndla ukwala & nayo kwabanye
 uma seyifuna. uba ethanda
 angabel koleka abuye ayitha
 the futli uma eseyifuna naye.
 nesikhulu uma seyifuna kyo
 ndawo ngokubona ukuthi ihle
 li njenge ayisethenziswa munt
 sibhulubana nayilawo onagq
 dana nayo. uba engapuni be
 se siyemutlhiintshela ngom
 nye umhlabathi.

8 Indawo uma ukuthi ka
 de isithathwe ngabanye kodwa
 kwaziwa ukuthi ekabani use
 zomangala umniniyo ukuz
 ayithle. uma umthetho u
 ummela useyithatha futli
 leyondawo. ubawo amandla n
 muntir okuthola umhlabathi
 wakhe uma umthetho ummune
 la. kodwa uma umthetho unga
 mmumeli akakwazi ukuyithola
 futli.

846

74 K13/21 74

Umuntu akakwazi ukuphiana
ngomhlaba wenkosi, angabolekisa
kwa ngawo abuyi awubhathozi
thi. Akakwazi futhi umuntu
ukudikila umhlaba ngoba anga
thola icala kwabahlulu. Kuyi
sathwa ngoba kangawufuta
kulawo lowanikwazi. Awukwazi
ukuphela abahlulu. Noma u
mumyane ekunika ukhwala
awukwazi ukupha abantú bonke
abasendlini. Ungamphuyisa
lowo obhile hodwa ungabaphu
zisi bonke. Uma wenzajalo
unecala. Umuntu angayishiya
indawo uma mhlabumbi beku
lalana, afune enye kwesinye ise
khulu. Umaphuthi eyisola leyo
ndawo uyayishiya afune enye
indawo angcono kunaleyo.

Method:

1 Indawo enhle abantú bayibe
na ngokubanokudla kanye no
ishabi kempahla. Uma futhi

846

75

K13/21

75

inamazi. Phela into abajikhonzi
 le abantu utshwala ukuba kutho
 lwe ukudla emasimiri, amabele
 amaningi, besehuyaphiswa kuya
 phuywa kuyabulwa, nezinkomo
 uma zesutha zinedlelo elivotshani.
 Uma indawo ingenako ukudla
 isesona kusukel kuyindawo e
 mbi. Uma ingenako utshani
 namanzi kubuke kungeyona
 indawo ehle puthi liso. Amunzi
 akagali aye yangombi; uyayibo
 neta yeha ukuthi indawo inja
 ni, nabanye bayamutshene ukw
 thi indawo embi lona, uma iyi
 nhle bayamutshena nabanye.
 Ishakulu abantu bayatshenana
 noma indawo yimbi noma yinhle.
 Omunye uyayishisa indawo ya
 hle ayephucule ngokuywa ngaba
 nye fuma obethi yimbitshana akw
 yo, kukhona emhla kunayo. Noma
 uyayibonile ukholwa umlomo wabanye

846

76

K13/21

76

Uma umuntu efuna indawo
yohwabha ngala ngokuhlola i
Indawo.

- 2 Indawo yokutima, swesifazane
uyibukela umyeni wakhe
nona umninimuzi. Akaze
nyeli yena. Phela kubhona
indawo yokuhamba izinkomo
nezimbuzi una zija ehlane. A
kufanele ukubalindawo ingava
leka. Uyena umninimuzi o
zongquma indawo yamasimni.
Kubye kubethwe indawo epha
ndi nona esesihocheni. Akanye
phekomputa ^{phom komputa} una useduzane.
Indawo yezintaba namagale iji
dilelo izinkomo. Komkunge i
induna iyona ihlela indawo
yamasimni. Uma indawo isi
kubethwe akunijelwe ukuba
kubhona olina/apho. njenge
ba abantu bavama ukutima
emahlanyeni izindawo zabo

846

77

K13/21

77

zomile, kuthi unaphelina ba
 3. Guphezu komfula. Kuleli lalapha
 khalimphuzu kohlathuze. Noma
 abanye beline khona imathope
 ni khodwa eyihosheni, kulezinda
 wo eyinjalo kalina izubila. Uma
 bele bona wosa kawalina noma
 ezindawo eiphakeme ngoba aya
 khinela ilanga, awasheshi ukuli
 zwela ilanga. Umfino yinto
 ephele nabandhlophe, abantshi e
 dulo babengayinakile bengena
 yo. Yintlanga beyitshelwa khona
 bezifuni zokhala phezu komfula.

Ngawazi kwakuyinto abayazisa
 kohlulu abantshi beyilina futshi.

Phela nabo abantshi babe
 wazi umhlabathi alungele
 ne nezinhlobo zokudla.

Ngadenzima: bona umhlaba
 lthi swaziswa ngo kumotha futshi
 ummelana nefilini eyiringi.
 Umuntu unwa ethole indawo

846

78

K13/21 78

enjenqalena wayejabula bese u
yphungisela ukubhina.

Ihlabathi: uma ethole indawo
enehlabathi wayazi ukuthu ku
swelkele alibe ubatata, ijindaba
namantongomane nezinye ijithelo
ezinjengalazi, amadumbe.

Idduku: uma indawo iliduku
si umintu ukubhina, umntu
nobatata, namantongomane, nama
zambane kodwa khuvuma kahle
uma ijulu lina.

Umkhambopo: umhlabathi
omubi lona, wawuwama uku
yehlelwa ijinkomo, kuba yidlele
kuyipahla.

Ibumba: komhlabathi bakengqo
wuhini kahulu ngoba kuba
zi ukuthi awulungile wona e
khudleni. komhlabathi wenza
ijimpiso nezindawo, nezinhamba
nemkhede.

Isibuda: komhlabathi awunakuzi

846

79

K13/21

79

da futi. Abantu babewu
sebenisa ekwubeweni ejitho
ho nasikweni una umuntu
equbukile. Akesifazane bawu
thanda bakulu ukwusebenzi
sa ekhanda.

Bomvu: nawo lona umhlabathu
awutungele ukubina. Ukunge
ukugoba iingane, kakulu u
ndziphethwe yisimungumungwa
ne. Nyangoma zisigoba emzi.
nbeni.

Isididi: nomhlabathi ayisididi
li awutungele ukubina. Abantu
bakegandaya ngawo ijindlu.

Umkako: Abantu babewumla
ngawo bawugobe ejithweni futi
bawuhage ejindongeni zezindlu
ngaphakathi nangaphandle.
Umkako ukhona swabatu nowa
belungu uwoodwa abafike nawo.
babefazi yonke lemhlabathi
velungile nengalungile.

846

80 K13/21 90

4 Imizi yabantu yayakha ema
 celeni kodwa abantu babenge
 lungisi umhlabathi kawuhle
 lekhale njengoba abamhlophe
 benza, nanjengoba sebekwenza
 nabo abamnyama namhla
 njena. Kwakusimuzi kumise
 umuzi njena nengwaga yayinqo
 kho namhala, kwakuba bema
 hlathini njena. Nowayeliroro
 wazentlanta njena kodwa ku
 ngafani njengoba sekunjalo na
 njena. Namasimuzi kwakusimuzi
 ze kubinywe njena kona emat
 yeleni inkani umafuheshiwe
 kuphela.

5 Ukuthelala amasimuzi umkh-
 (ba yabamhlophe, abantu babe
 ngakwazi loku. Kwakuthi nom
 (a izindawo zibamele kahle

846

81

K13/21

81

ukuba bangathela amasi
 mu abo baveli bangakwenzi
 bona. Kwenziva ngoba ukhuli
 maloku kwakwumsebenzi
 wama khosikazi.

6. ^{leams} Uma kufungiselwa isiza
 kuye kwenzive utshwala ku
 nlenywe amadoda nginsizwa
 zigobhesha. Uma kungelona
 ihina lotshwala kubel eluya
 ma. Kuyakuthi umakhepha
 laba bantw besé beya khona
 kuleyo ndawo bayobhesha. Uma
 kubonakala ukuthi kwenile
 kahulu kugalwe ngokubabe
 la ngenwa sekubeshwa. Nako
 ukubabela kwenziva amadoda.
 Uma awesifazane engenabo u
 tshwala uyayazibheshele uma e
 zolima lapho kuleyo ndawo.

846

82

K13/21 82

kwodwa isiza sikhonjwa ni
 mmunyane webhaya bese be
 ziheshela abesifazane.

7 kwakuheshwa ngaso isikhathini
 sokulima kubaye kubinywe
 khona lapho. Kwakungadlungise
 lelwa njingoba namlanjena
 kwenjwa. Bekuthi libgethwa
 sa abantú baphumo bayohle
 sha bese belima khona ku
 senyalo. Futhi phela kwaku
 ngenona amasimú amakhu
 lu kwakuba ijingadana eji
 ncané njina. Lina esewaheshi
 le amabibi usewabeke ndawo
 nye athi angoma usewashi
 ka.

breaks.
 the
 mil

ukugatha yinto engaziwa si
 bantú abamnyama; lenté le
 na ifike nabamhlophe. Kokunye

846

83

K13/21

83

kwakugijitshiswa uma ukuthi
 akwenile kahulu. Kodwa phezu
 kwakho loku, umntaba nokunye
 ukhulla akakulimile, ukhulla
 kwakutola kala. Nako ukuli
 ma kwakusimuzi kupulelwe
 umntaba ukuba ukhale ithunzi
 bese uyaguma. Uma usiqin
 ma uphume kanye nokhula
 kodwa bathi bangalibabula
 ukhule umntaba. Nokunye
 umntu aline ngelima koma
 ehlakula ahlakule ngalo ilima.

98

pucing

Amasimu kwakuthetho wa
 bantu ukwabizela. Uma engu
 bizelwe izinkomo nezimbuzi ku
 ngawadla. Umakubizwa kwe
 ziywa ilima lotshwala, invama.
 Uma kungenjalo, kwenzive e
 lenyama. Ukanye bayagaula,

846

84

K13/21

84

Abanye bayabiza. Kubizwa
 ngezihlahla ezinamoya ezinye
 ngo-uthathawe neminye imithi
 yehlanye. Abanye bathatha
 bona uthathawe kubizwa ngalo
 kaluhwayele libe ucingo. Um
 sebenzi wokubiza wenzwa a
 madoda kanti nakusifazane
 unakhekhele bayazibizela
 uma behluleka ukubenza
 10 anahira.

kunyakuthi uma sekuyisikhathi
 sejinhomu zidla amahlanga
 bese umuntu uvula izintaba
 zokungena injinomo uma ese
 vumle wagoda. Uma aluhwa
 yela uthathawe usezohesha i
 sango lejinomo. Kwenye inda
 wo ziyaziwela injinomo bese
 kubizwa kubizwa uma sekubizwa

846

85

K13/21 85

we.

Umasekuzawuhwayelwa ku
 thathwa imbewu yelashwe u
 kuye ukudla kwanole. yela
 shwa ngainaputha omuntu
 omnyama kakulu. Uma
 umhntu engemnyama u
 kudla kuphakala, kuphendu
 ke kube bonwana; yingako
 kupurwa amaputha omuntu
 omnyama. Loku kwenziwa iji
 nyanga ezaziwayo. Iimpinti e
 khulu kubandis ukwelapha
 imbewu. Nawo umhlabathi
 wensimu yelashwa kuye ku
 cashunwe umhlabathi. Lolinge
 ne kulayo nsimu uetshenzwe
 yingako abadala kethi u
 Tshintu angabocama ensimi
 ni ngoba kangayibulala bese.

846

86

K13/21

86

naye lowo ^hocame lapho use
 yafa angabe asayithola inga
 lo. nangaphandle kwenyalo a
 vellewa okunye ukufa. hoku
 kwenziwa uba isisimu isizo
 lungwa. kuye kubethelwe u
 ma ukudla sekuphumile u
 kuye abathabathi bangaphu
 meleli ukukubulala, nezulu
 ukuye lingakulimazi.

13

Okudla kwefusi yinto a
 banti ababengayi nakile ka
 khulu, ukuthi incedo yini.
 Uma ⁱⁿisisimu ingasenako ukudla
 babeyiyeka njalo bangaphindi
 bayilime, balime kwezinye i
 zindawo. Uma lilahle ifusi kwa
 kuba yingozi njena, mhlawum
 be omunye awele imbevu ye
 kulima, omunye ashiywe isikhatho

846

87

K13/21. 87

13. Umakuhwayelwa kwakungu
 khethwa, futhi izilimo zazinga
 shitslwa, kwakuhwayelwa i
 nhlobo yinye njalo ensimiri yi
 nnye. Izingako kwakukhona i
 ksimu gamabele yodwa neyo
 umbila iheyodwa. Kwakungazi
 wa ukuthi kwelchile uku
 shintshanisa izilimo. Futhi kwa
 kuba umthetho wezimyanga eze
 laphayo ukuthi kensimu yela
 shelwe ummbila ingahlwayelwa
 okunye futhi.

14. Izinhlobo zezilimo abantú ba
 bengerazo njengoba sebenazo
 namhlanjano. Futhi kwaku
 hlwayelwa uhlobo lunye ensi
 miri. Kwakwēzeka ukuba ku
 shintshaniswe ummbila sama
 bethi bese becamanga ukuthi

846

88

K13/21 88

Kuhungile loko.

Imbewu

1. Imbewu kwakuthi umaphu
vunwa imbewu ikhethwe bese
ilengiswa phezu ngamakhasi
ay. uma kungamabele enzi
we isithungane aphanywe
khona endlini. kuyakuthi u
masekhwanyelwa bese kuba yi
khona ibulwayo. uma kubu
umbila kube yikhona ubu
lulwa. zintanga zom kua
kubhethwa ezithanga elimi
nandi. uma libi zazilahwa
lezo zintanga. nasemfeni kwa
kwenziwa kanyalo, kubhethweni
emvandi.

2. Imbewu yayingafakwa engung
wini ngoba iyakuntisa ingung
futhi, libewu yayi ngafakwa yi

846

89

K13/21

89

luhwini. Imbewu iyaboshwa
 yenziwe izithungwana ukhuzo
 iphanyekwe kahle phezu ipu
 thwe ngentuthu ikhona ingezi
 ukuphella. Yayibalekiswa ne
 mbovane. Amanye bayayibeka
 ezingolobaneni. Kwakufakwa
 umlotha ukhuzo ingaphelwa
 noma idliwe. Kuyakuthi u
 mndekuhlwayelwa kube yikho
 na yethulwayo bese iyabulwa.
 Kuyilamow zazingabhelwa
 ngoba nezashuganeni kwelile
 za zayibulwa njena.

Imbewu iyelakha ukhuzo i
 cume esisimini. Kuyekutha
 thwe amaphetha egubandela,
 kakhulu kuma umuntu e
 myama, besekuthakwa nenhl
 wabuzo, kunomunye umuthi

846

90 K13/21. 90

usandanezwe ethakwa nalams
 putha egubandlela. Abanye ba
 yibayithakhe nesihlabathi sa
 solwandle ukuze yande. Kodu
 a amaputha omuntu omnye
 ma aphantili. Nanamhlanje
 na basakwenza abantu, kodwa
 akusavamile ngoba abantu a
 basatholahlali. uttulumeni a
 havumi uhuba kubulawe a
 bantu ngobala.

3 Ukugcinwa kwembewu
 kuyekuthi ngesikhathi unakhi
 vumwa abantu imbewu bayibhe
 the bayibeke yodwana. Isama n
 kuboshwa izithungwana uma ku
 ngamakele, unakhiwimbila uboshi
 wa ngamakhasi awo wenziwe i
 zithungo ezilingenayo. Uma n
 kuthi yimfo isikwa amazimba

846

91 K13/21 91

bese ehlonywa endlini, abanye bayenzajona izithungwana nje ngamabele. Kuyakuthi uma i kivi niwe bese ehlonywa phezu endlini noma endlini okubaswa kuyona ukuzingaphela. Uma kungenjalo ibekwe kuzo izingeloba na izizona izithungo njalo. Phela kuthiwa uma ubikilile iyashi sha ukonakala kanti uma inga bulwanga iyephuzo ukonakala. Kuyakuthi uma sekubwayelwa bese ibulwa. Zintanga zoba zi yakhelwa uma kuphekwa. bese ziyoniswa ngemva sezi yaciswa noma ngodiywana obungelutho njalo.

4. Umuthi wokwelapha imbeu muringi. Abanye bayibuyisa ngomuthi omnyama, abanye

846

92 K13/21 92

bayibuka nesihlabathi sasolwa
 ndle umasekuzohwayhwa. Ubanye
 bayayishungisela nesandawe
 ukhuzo yande. Kuthi nomlotha
 waso uxutshwe nembewu.
 umuntu owelapha imbewu
 uthola izinkomo. Uma kunge
 yona inkomo imbuzi nomu
 khudla. Umasekuvunwa ema
 simini kubalwa izihlelo zoku
 dla. Kodwa uma umuntu e
 phethe amafutha egubandla
 uholo inkomo ngoba umuthi
 ophambili lowo. Uma kwe
 lashwa inhlwayelo umuntu
 onjengowesifazane akavunyelwe,
 futhi nendoda ayivunyelwe in
 kubonana nowesifazane ngale
 zo zinsuku. Umfelo kazi akendla
 li lapho nase masimini akavun
 yelwe ukuya khona.

846

93

K13/21. 93

Ukukhwayela.

Ukuzo khwayelwe abantu
bonke balindela ukuba inkh
wayelo yelashwe kugala. Ku
zwakala komkhulu ukuthi
inyanga yamakele isipikile
sekugisibhathi sokukhwaye
la manjina. wonke umuntu
usezo lungisa imbewu yakhe
kuzakuthi ngemwala yo ku
gala abantu baphume bayo
lima amasimu abo. Abanye
kuse yikhona belungisa imbewu
abaphumi kanye-kanye, baphu
ma ngokushiyana ngabo. Izwi
lisuke selaphuma komkhulu.
Akuphunywa uma izwi li
ngakaphumi komkhulu. Yi
bona abahambelana nezinye
nga eyelapha izulu, nembelwa

846

94

K13/21. 94

yabantu. Akuvunjelwe in
 kufhambana nomthetho wazi
 uyanga ngoba ukudla ku
 ngomakala.

2. Uma sekubwayelwa akukhe
 thelwe ukuthi imhlabathi in
 ngagathwa, kusimuzi kufulelw
 e njena kungalimekile kahle.
 kwenziwa njengoba umuntu e
 suke ehlakula. Abanye baya
 qibula bafake imbewu osha
 mini njena, bazi ukuthi ba
 yohlakula uma sekuphumile.

3. Umuntu uyaye afaze bese in
 yahlakula lapilele ummbila
 noma amabele. Izintanga
 zona bayazithukusa lapho se
 kulinywe khona. Nemphe futu
 bayabulela phezu lapho ku
 linywe khona. Kwenziwa in

846

95

K13/21 95

umuntu engakahlakuli. nomna
 usuhlakula uma kungamita
 nga kahle umuntu uyafaza
 shlakule. uma kufazwa kwe
 ziywa ngesandla. kuya thontise
 lwa nangomlomo. kodwa kwe
 ziywa uma umuntu eqibula
 ehambe emba inigodi.

4 Amakhuba okuhamba awezandla
 a lamakhuba ziywa abanye
 abantu; kuwumsebenzi onzi
 ma ukwenza inkubazane. kw
 akubiza imali uma umuntu
 eqifuna inkubazane. Njengoba
 imali iphe nabamhlophe kwa
 kuholelwanwa ngezimbuzi kanye
 nezimow nokunye njengezikhumba
 zezinyamazane. Abanye babenge
 olays inkubazane. kwakuthathwa
 izingodo zibazwe zicije kugqithela

846

96 K13/21 96

(lwe ngazo. Kumbiwe imigodi
 bese kufakwa uhlamow lomubi
 la nona shwamabele. Abanye
 bathole izinkubazane zindala
 basebenzise zona. Kwakungakhe
 (thwa ^{the implementation of the day} ngoko into ^{ambe} uma ingamba
 yayisetsheziwa. Kodwa labane
 inpubazane babe lina kangcono
 bona.

5. Yilowo nalowo muntu wayephw
 ma ayohina kwakhe. Kodwa
 kwahagalwa ngensim yommu
 mzané wehaga. Lapho ke wonke
 amakhosi kazi ayebuthana
 khona, kuti ingaphela insi-
 mu yomumzane bese yileyo
 nayileyo iyongena kwazo. Um
 a ithanda yenze ilima uku
 ze abantú bayelelele. Uma
 izele yelelelewe amantombazane.

846

K13/21 97

Uma ungenaye umntwana wa
wubonakala kulezonsuku. Uma
kunomahoti sebezohwelekelela in
nina. "Ukuzala ukuzelula," sa
vela lapho lesisiga.

6. Uma ukuthi kwedwa kuyaku
thi izihlobo zakho ziyokusiza e
nsimini yakwakho. Noma indle
dakazi yakho uhambe nyoze
lekelela ingaze ihleke emuzi
ni lapho ligane khona. Abantu
besilisa babengayi ukuyohamba,
bona umusikeni wabantu
besifazane. Izihlobo nazo zazim-
siza umakhelwane wazo. Mhla
wumbo kusuke amantombazane
akomunye umuzi ayosiza i-
zihlobo sawo esikomunye umuzi
kwakusizwana nangabo utsh-
ala kwenziwa amalima. Uma

846

98

K13/21

98

kuqilina kumnywa ijhlobo ka
 nye nomakhe lwane. Nabanye
 abantw sebezofika ngokuzokwela
 belela. Shina lalenzwa nangenk
 mo.

7. Umuntu una emnywe, wa
 yethumela una engaphumele
 eli yena. Kokunye athumele iji
 ngane zakhe zeyiza lapho. Uma
 engenayo ingane baziwe labo a
 bamumenile ukuthi akaphume
 leli ngani. Uma umuntu e
 hlalile ngaphandle kokubika
 singekho isizathu, kwakunye ku
 thi musukwani ⁱⁿchaki naye
 bangamnsizi. Bese kuvela nokhi
 yabana ekhaya nokhukhanya nga
 nxa yaloko. Kubuzwe ukuthi
 uhlaliwe yini kumumenile. Se
 kuvela ukungahambelani. Shoto

846

99

K13/21

99

lalabantu abamenyive ukudla
 utshwala noma inyama. umu-
 ntu wayiza abasizana naye.
 kuthiwa: "Ekhotha Eyikhothayo?"
 8. Uma kunjilima abantu babe
 jabula kakhulu ngoba kula
 pho izindaba zaziphela khona.
 nakho izintombi zazixoxwa izi-
 ndaba. Kuthi nezinsizwa zih-
 ante ziyocela utshwala eyint-
 mbini, namanye amadoda ay-
 ya ukuyocela utshwala kwabesi-
 fazane. Kuyokuthi uma bepha
 kusa setshizwa bekelele nabo.
 babwama ukuya uma ibina
 selibuya lija ekhaya. Kuzak-
 thi veritshilele zizintombi zisondele
 kweshelwo khona lapho. Kweshel-
 wo kusetshizwa. Kuzathi noma
 kusahleziwe phansi kuphuzwa kw-
 kwe-

846

100 K13/21/00

shehwane. Kuxoxwe nezindaba
 zezintombi nezinsizwa, nezimpi
 zezinsizwa, nezizintombi, kuncoke
 lwe kubenjeyana. Kwakuhutshwa
 nama hubo kufundiswana ku
 hlakulwa. Bonke abantú be
 name ^{ka-pit} ^{= ma. enziwa} mezwa utshwala sebo
 dakiwe. Insimi yayiphela ngesi
 khashane ngobla abantú bexo
 kozela bangacheshi ukuzwela u
 kudinwa. Zintombi zona ziphila
 kula zodya nabafazi bokodwa
 kodwa kwakubuye kulive puthi
 masishane kulinywazane. Kodwa
 abantú bayalithanda ilima.
 kuthi unqshuphuzwa njena
 besekuswa amakhosikazi, nezi
 ntombi kuke kuhl impela ika
 khulu unwa utshwala kunna
 ndi. Elenyama alimirandi lona

846

101 K13/21 101

kakhulu ngoba abantu abada
kwa. bajabula kakhulu unakhe
dakwa.

9 Insimbi yenkosi yona ilinywa
kugala. Amakhosikazi agalanga
yo. nanamhlangana izipani yezi
inkabi zigalakhona. Umuntu
uma ^{zaka jwawela} akavela ilanga lalinye
unakhe esegedile noma andla
nga wonke akukhethele. Uma
kungayanga uyahlawula unomunye
mzake kwalowo muzi inkomo. he
nsimbi elinywe abantu bonke izi
hlakulwa yibona abantu labo futhi
kanti nokwona kunjalo, nako
ivumba yibona abantu. Kuma
masimbi esizwe noma mabili njena
abanye inkosi izozihlakulela yona
nomuzi wayo. Nonomunye abantu
abamakhela bazontimela kugala.
eta

846

102

K13/21 102

Ukuhlakula.

Uma sekuyisikhathi sokuhlakula ununtu uyasokola. Kuye kutshi usamile ununtu kwe uyabiza ukuye izihwane zingagandi. Kutshatwa amahlakula kubiywe ngawo, kufunwe nemi thi yohwambela abantu. Kutshi na izinyamazane nezintlezi zokw elapha ukudla ukuba abantu behleke ukukubulala.

Omunye uyashungiselwa emasimini ukuye ukudla kungafinoma ununtu ethi ufakubulala. Kutshatwa ngagane kubiywe ngalo ukuye abantu bangayitholi indawo yokungena nehlwane kanye nezinyamazane zingangeni. Abanye bayaluhlwayela ngagane. Izinyoni zomazinyane ngemvumi nangogibe

846

103

K13/21

102³

Umazehlula kuloku ziyalindwa
 kwakhuwa izindlu zokulinda
 khona emasiminiⁱⁿⁱ kuvukwe
 ekuseni kuyolindwa izinyoni. A
 mantombazane abindayo apleka
 khona kaplo emasimini aze
 abuyise selishonile. Nazo izinyoni
 mazane ziyalindwa njengezintu
 wu noma zingacupheli. Isikhompa
 ne siyabulawa sona bishaywe
 namathini kuculwa kutshwa
 "Hayi ngesikhonyane?" Siye sinu
 ke kokunye ngesinye isikhathi
 singahambi. Bayasidla putli
 abantú. Amadela ayaloywa
 uma eganga emasimini. Baya
 wadwebela noma bawathwebule
 abe nesituba. nzwane.
 2 Kuyenzeka ukuba abantú ba
 phume iingira yokuyobulala
 izinyamazane nabantú abaza

846

104

K13/21. 104

nga emasinini. Kuyenzeka
 ukuba amunye umuntu ngo
 kubhushwa amasela bese uya
 gada kodwa akabi yedwa. Uya
 tye amunye amanye amadoda
 ayomusiza. Uma kungisizwa
 ziyaphuma ziyobeka ebucuku.
 Kuyekuthi uma kugadiwe eku
 sekhu izisizwa zihlale emaxhi
 beni amantombazane abanda
 emini. Kuyekuthiwe kuye ku
 vumwe.

3 Umakulindwa izinyoni kuye
 kuthathwe ilengisi namalthe
 okudubula izinyoni. Umuntu
 lowo olindile uhlala exhibeni
 aloku ejikijela ngelengisi e
 thusa zohra izinyoni. Uma e
 lindle ebucuku uyakasa aho
 me ukuye akwazi ukulwa. Kuli
 nda amadoda ebucuku kodwa

846

120 K13/21

120

thanga nokunye ukudla.
 Isilulu senziwa ngotshani
 kuthelwe kuso amabele
 ma umhila osuhulhwe.
 Senziwa njengesihludla so
 kupulela ihulu kodwa sona
 sinise okwesigubu umlomo
 ubemncane ukhuse waleke.
 Ezinye izilulu zithwala a
 masaka alishumi, ezinye
 njalo amashumi amafili.
 Amasesimisiwa sibekwapha
 zu kwamatshe ukhuse singa
 tholi masishane. Senziwa
 isididli sokusivala phezu.
 Isididli senziwa ngoqungu
 amakhosikazi akhanda
 izilulu ahold izimbuzi ngo
 kwendlula na kwazo. Ezinye
 amazinyane ezincane mpela
 leyo.
 Iningqungu yizona bazithanda
 yo tabantu ngoba azinayo i

846

121 K13/21 121

mali eming'i unazenziwa.
 Umuntu ayayimba iingqungu
 Imbiwa indoda nomalimbene
 amanye ayoimbisa uma iiro
 khamba lokhwalala. Uma itha
 nda igashe umuntu ayimbe u
 kuzo ahole imbuzi noma a
 phive ukudla. Amakhosikazi
 ayayisinda uma isiphelile
 ngobulongwe. Yenziwa endawo
 ni lapho kunganelthi khona.
 Yenziwa (esikayeni sezinhomo).
 Kuthelwa umntu esubulive
 noma amabele asebulive. Kuzo
 uzeka inthe kancane bese u
 kudla kuba nesangotli hona
 wale. Kuthi iingqungu angat
 retli. Zilayisha abasakhi a
 maning'i iingqungu. Ayimbe
 a njalo ezokubizwa ukudla. U
 ma isivulwa ukudla kuya
 khishwa kuyona. Zibeka ukud
 la okusagcinive njena.

846

122 K13/21/ 122

2. Ukuzo ukudla okugcinive
kungonakali kuthathwa umlotha
bese uthelwa kuhona ukudla.
Uma kufakwe umlotha ukudla
akuphekwa, nembovane ibancane.
Nayo insangu iyasiza in
kuba imbovane ingakom ukudla.
Kuyaye kusivwe yona
insangu bese kuthathwa umlotha
swayo. Abanye bayifaka
benqanisisile insangu bese
iyabeka ixoshe izilwanyane
ezincane ezingona umbila
hona amabele. Abanye batha
kha umule wendlu kawukhe
nokudla loke okugcinive. In
ngungu zimekiselwa ngentetho
yogwazi uma umuntu esola
ukutshi kuhona okwondayo in
umbila. bese kubekwa nayo in
nsangu, ngoba inephunga; bese
ixosha izilwanyane ngephungala
yo.

846

123 X13/21 123

Uywa umumbila usubola, uya
 khishwa uhlelwe kahle wehke
 e wome kahle, kuthi lona ⁰²⁰⁰ ~~osa~~
 wonakale bese kwenziwa ngawo
 isangcothi. Nayoke iingqungu i
 sigasindwa futhi kahle iyeha
 e yomekahle bese uyaphindise
 twa umumbila noma amahle.

3. Ukuvalwa kwezilulu. Kuye ku
 thathwe igomabetidala kavalu
 e ngalo ngoba umlomo wesilulu
 lu muncane ngaphuzulu sekwe
 nziwa isidlidli ngogqunga kwe
 mbozwe isilulu ukuye singane
 thi singenele umaseliva. Asiva
 mile ukunetha isilulu, asibolisi
 futhi sona. Ingolobane yona
 yakhiwa njengaxiba ifillelwe ka
 hle ukuye inganethi. Uma inethi
 yakhona ukudla. Ibuye ilu
 nginthe ukuye inganethi. Ekunyaka
 ngo kwenziwa ibivalo njengase
 shibeni, kwelukwe isihlandla ku

846

1243/21 124

valwe ngase emnyango. abant
 nye bavala ngamahlaha non
 a ngingode. Inqolobane yona
 ihlala ukudla skungabulwe.
 Inqungu kunye kuthi uma
 skumbiwe bese kwenziwa n
 emnyango emncane. Sekwat
 lwa ngesikhumba. abangenaso
 isikhumba bavala ngetshe chisi
 xaka phezu. Uma sekwali
 we ngetshe bese kusindwa ngo
 bulongwe ukuya kungavuleki
 kunganethi futhi Inqungu a
 iphuni ukuvulwa ngalo ngoba
 Inqonakala yona. Uma in
 valwe iyahlala eside isikh
 thi ingavulwa. Uma umu
 ntu eyavulela futhi iyaye
 inethi.

4. Ukudla kuyahlolwa uma
 ukuthi izulu lipana, uma
 lingani abanaki kakubh
 kuyethukela umuntu eule

846

125 K13/21 / 25

isilulu wasihlola. Kuyekuthu
 uma bebona ukuthi eminye
 imibila engaphandle kwesithu
 lu isiyaphehlwa bese behlola
 nakhona ~~esilulwini~~ ukh
 thi kunjani. Umuntu aka
 sukeli sahlole njena engabo
 nanga luthu. Yingakomun
 nye umibila noma yini
 kuye kufunyaniswe sokona
 kela.

5. Ukudla uma kugcinwe kahle
 kuhlala isikhathi eside. Shakhu
 lu uma inglobane ilungile.
 Kwama ukuba kuphelewe ko
 dusa kuyawugeda unyaka ku
 ngaphelwe ngomunye unyaka,
 uma futhi inglobane ilungile. Ii
 lulu sona siyakwazi ukugcina
 impela kakhulu ngoba neminye
 ka emibili singayigeda ukudla
 kusahle kahle. Nakhona ukudla
 kwama ukuba kudliwe imbovane

846

126/13/21 126*

kodwa una beyirakekele nyo
 hlala iminyaka. kunyangothi
 ukudla kubantu kuhlala unya
 ka ukemunye ngonyaka olude
 layo sekuyakhishwa sekufakwa
 okusha. zingungu ziyabolisa,
 ngoba una izulu elina kakhulu
 lu ziyanelwa zingene emanzi,
 besithuyabola ukudla. kodwa
 una nayo isendaweni enganelthi
 futhi ibaleke kahle, iyawuhlala
 la unnyaka ^{om} umbili; noko ku
 yekufunyaniswe emanye umntu
 la sowonakele, ungasalungele
 ngisho nesangcolthi sodwa lesi.
 Una izulu lizingani ziyagcina
 impela izingungu, kodwa azi
 nakufana nobilulu. Ingolobane
 yona igcina okuningi. Yana neni
 buya igcina ukudla lungaba
 bulwa, kodwa ngesikhathi sezivu
 kunyaniswa esibuyeni kuthubusa
 ezilulwini, nase masakeni.

ENDS, 846

846

105

K13/21

105

akwamile. Kokunye izinyoni
 ziyelashwa; kunzinyanga yela
 pha izinyoni emasimbeni. Kwe
 lashwa unasekungezi khoba. Izi
 zona ^{car. & k.o. packed by fruit} izikhoba ezisetshenzwayo
 ukhuzi zidimwe. Abanye belapha
^{from the place} isigwe ukuba sivimbele
 izinyoni sigade insimu.

* Umuntu wozinyoni kuthiwa i
 sinana. Belapha abanye belapha
 ngexoxo. Kunye kuthiwe izikhoba
 zithakwe kanye nexoxo, bese
 khwenziwa iziko izinsuku ezintathu.
^{omunye} Umunye isigwenya bona
 wona welapha isigwe ukuba
 sivimbele izinyoni zingangeni
 ensimini. Nayo insomi isigasi
 za uma umuntu eyibhala la
 pho izinyoni zihlala khona.
 Umiswenya wona welaashwa ngo
 mlotla kunye kuthi uma izi

846

106

K13/21 106

ntanga noma unumbila usuphu
mle bese uzungezwa ngomlotla
ukuze unswanya ungasondeli
ungume isithabho.

zinyamazane zivinjelwa ngogaga
ne luyelubijwe noma kulwa
yewe. abanye balindela ukuthi
kathole lapho kudle khona i
nyamazane bese beyelapha
lapho kudle khona inyama
zane bese iwa ingasakuthand
i loku ebikudla. Uma ku
ngenzalo iuvuke umlomo i
ze life.

Antasela nawo, bawenza njalo
kawafaka isituba-mwani noma
ubomwo, umuntu avuke u
mlomo noma kanyaka uzagisa
avuke izihlati namajinyo
abebuhlungu. balumba lapho
egangekhona. nonyawo lwakhe
kabi. * tshube kubuke.

846

107

K13/21

107

5. Uma kukhona amasela kuye kubikwe einkosini, uma inkosi izizwile izizobikela ijindunana, na zoke ijinduna zibikele abantú bayo ukutli nanku umhlolo sole. Schuzophuma ingqira iyozingela lamasela. Ingqira yophuma ebusuku. Uma ukutli asakabonwa schuzophuma yona impi emini ivavimbizela. Aseyobanjwa akulawe. Uma kungenjalo schuzohwelaswa ukudla kutli ^{shale of maize, sorghum etc.} amasela abaqwadlile alhawwe ngemithi, base begula banwuke imilomo. Abanye babathwebule bagule baqhe. Ento ephambili imbululo ngoba awuthathi sikhathi umntu umnguma ngesikhashane amasela ayabulawa wona.
6. Ukudla kuye kukhule kahle

846

108

K13/21 108

kuyelashwa, kuyashungiselwa.
 umuthi wokushungisela n;
 n̄vintela nayo impungu izasi
 za uma ithakwe keninge
 imithi. kumithi ishungisela
 isisim̄ ekuseni nantambana;
 umuntu uyabandele umoya
 ukuthi uyangakuphi; uma
 ubeka ngasekumini bese uya
 shungisa. Nayo amafutha
 omuthi ayasiza uma umuntu
 eshungisa ngawo. Kuyekuthi u
 mntu ubheke ukhanya
 kuma hodiwa uma umuntu lu
 dla kwelokuba ubungise
 kugala. Kuyekwelashe aba
 ntu ukuba bagine. Kuyekwe
 lashe ngulu ukuba kigaku
 bulali ukudla uma liza nga
 mawala. Kuyekufinywe ama
 yindo kwelashe izulu.

846 ukuvuna ¹⁰⁹ K13/21 109

umakuyisikhathi sokuvuna
 kuwuhsebenzi wabesifazane
 futhi nawo amantombazane
 ayasiza, kokunye namadoda
 asayasiza kuzisukho zamabh
 anjona. Umakuyisikhathi
 sokuvuna kubonakala komkh
 lu, yibona abagala ukuvuna
 amasimw bese kuyaziwa ukh
 thi sekuyisoke isikhathi. Kokun
 ye kuyamanyazelwa ukhuthi se
 khungavunwa manjona. Umun
 uti abaziphumeli njena.

Uma kuvunwa kuzikwa
 izingaba zamabele bese zibe
 kwa emsimini. Kuyakuthi
 uma umuntu esebona ukh
 thi seliphona abese enza
 isiza. Basike izinjanga zama
 bele bese ezidlala phansi. Use
 zothatha amabele awahle ka
 hle phezukwazo izinjanga

846

110 K13/21 110

leyo. kuyakuthi uywa awabeka
 amabele izinhloko zawo zibeke
 phansi, amabunga abeke phezu
 wona. Useyoze ayigede insi
 muv evuna kanjalo. Uma &
 esegedile usewakutha ewasa
 ekhaya. Namhlanjina athuth-
 wa ngezinkabi alayishwe &
 esihliphini. Edulo kwakwenzi-
 wa ilima amakhosibazi a-
 walande aethwale aye aphe-
 le.

Umambila nawo wenziwa i-
 ngwaba ensimini. Buzendabw-
 a lapho uzobekwa khona izi-
 nhlanga ukuzo ungaboli uma
 iyulu selina. Kuyakuthi uma
 usuphelile ukhuvunwa uthwa-
 lwe njengawo amabele ngezimbe-
 nge, lamagoma, usive ekhaya.
 Uma usavunwa uyahlutshwa
 amakhasi asale bohlangeni upho-
 nswa izinqunjana eziningi.

846

III

K13/21

III

Kuzakuthi unapelishona azibhe
the ayithele ndawonye esitheni esi
khulu. Kuwunwa ebusika kuphela.

2. Unakwunwa kutholwa imvume
enkosini kugala. Uma kukhona
umuntu ethizeni ovume kungaka
vumi abakhulu uthola icala, intla
wulo inhomo. Phela uma sekuvume
a ummbila udliwa imbasha, uwo
se izigaba, kodwa uma kungaka
vunwa akwunyelwe loko. Kuthi
wa umuntu wona ummbila non
a yikuphi ukudla ukuba kungak
vuthwa kahle. Nalaba abela
pha ukudla bayakushungisela
ukudla ngaphambi kokuba ku
vume, yikuzi kungabakulali lat
bo abakudlayo. Unasekushungis
selwa wonke umuntu nyayazi
ukuthi sekusondele ukulobwa
manjwa. Kona lokwivume
yako itholwa kwabakhulu ku
gala, kande wonke umuntu a

846

112 K13/21 112

zelaphela eyakhe insimw.
 3. Uma sekubunwa abantu bonke
 bayasizana. Kuthokhona amalimo
 ukhulwisisana. Amalimo enziwa
 ngotshwala kummenywe wona a
 bakhosikazi ukuba ayosiza na
 zo ijintombi. Amadoda nawo na
 mllanjana aseyasiza kuwona a
 malimo. Shina lipisiza ngoba
 lijasheshisa lona. Ukhwisisa
 umuntu nyenze ayovunisa, u
 kuzi nawe kumbone uma usi
 bulile umuphe okubingene, u
 sizo lwakhe kuwona. Nona u
 ngakabuli usugqela ekhaya
 byamupha umuntu lowo obe
 zovunisa. Kuvania ukwenziwa
 abantu abanendala loko. Um
 ny umuntu nyalonde isihlobo
 sakhe ukuba sijovunisa uma
 esavuna. Nasohe isihlobo lesi u
 zosipha. Uma ephuzi ukugeda i
 nkomo zandlala. Kuthle wonke u

846

113 13/21 113

muntu asheshise kuphele
kanye angasaleli kakulu
naha abanye seqedile.

Umthetho kugalwa ngensi
nu yenkosi ukwuba wo
nke lamakhosikazi abonakal
la komkhulu kugala kande
abonakale emasimini awo.

4 Kuykuthi unasekweni
we wonke umuntu ahanbe
ethwele isigebetho sakwenile
yo aphelelula enkosini. Kw
ethulwa kwankosikazi. Iyodwa
ingungu yesizwe senkosi. Wo
umthetho longethuli kuyona
uthola icala ejindurweni ngo
ba yizona ezibhe lonseke
ngi. Nyahlawuliswa nge
nhondo umnumzane bale
la khaya. Bonke abantu
bayethula ngoba kulicafa.
Okunye kubethulwa kumun
ntu kwelapha wona ama

846

114 K13/21 114

simu. Kuye kusive zona
 izihlelo zigcile noma amabele
 noma noma umumbila. Uma
 umuntu engethulanga unca
 la; futhi isisimuzi yabhe ayise
 ngakunakho muntu nganya
 ka sandelayo. Inyangaleyo
 isizo kubulala ukudla kwa
 loko muntu. Kuyinto eyaziwa
 yo leyo. Okunye ukudla kwa
 kwokhwa umuntu oimba
 izinyoni emasimvini ukuba
 zingawadli amabele. Nzinga
 ne zilindayo uma ingeyona
 eyakuloo muzi inikwa intwa
 na ngayo isihlelo.

5 Kuyakuthi ukudla okusele
 kase kuba ukudla kwase kha
 ya loko. Uma sehubulwe ku
 zolathwa kufakwe ezingungu-
 wini noma eziluhwini ukh-
 ze kugcinke kahle loko ku-
 dla. Uma kungakabulwa

846

115 113/21 115

sekugcinwa ezingolobaneni.
nasibuyeni. Abanye aban-
azo ezingolobane ukudla ba
kuthela eibuyeni.

6. Umakuzobulwa, kuyekumenywe
izinsizwa noma zintombi, akw-
khethele. umuntu ngala ngo-
kwenza utshwala kugala bese
umama abantu ubaba banu-
size. kwenzwa uma umntu
la sewonile noma amabele.
noma yiluphi uhlobo lokudla
kwenziwa kanyalo. izinsizwa
noma zintombi zizakuya neji-
bulu zokubula. Sekuhlalwa
phansi kubulwa ingumbi leyo
ebulwayo. ✓

7. Kuyekwenziwe isiza kugala
lapho kuzobulelwa khona. kuyek-
kucethwe bese kuyashanelwa
kakhulu ngemva sekuyasindwa
kusinda wona. angakhosika-
zi. Abantu besihisa bona baye

846

116

K13/21

116

cetha uma bethlakala uma
 bengath elabali kucetha bona
 akisifazane. uma kunebala
 elihle ekhaya kushayelwa bona
 lisidwe futhi. Mubi umabath
 bathi esamava kuthathwa u
 mhlabathi ongenawo amava
 nongenawo lamatshe nkuze
 ukhala kungaluneli umape
 kudliwa. Spizakuthi kunga
 phela ukubala besekuyelwa
 kahle. Wonke amakhosikazi
 asondela nezihlelo zawo. Ama
 nye awazange abizwe umu
 bini azokhosi yena. Kuya
 kuthi uma elabengababili,
 kubo inkosikazi eyayo nenye
 eshandayo okungafanele u
 kuvela kuboku okwelivayo. Ku
 eleka kahle uma kunomoya
 uma ungekho bayahluphe
 ka. Isiza abanye basema e
 masimiri laphe bekuvanelwa

846

117

K13/21

117

khona. Abanye bakubuyisa
sekebulile ukudla enkasim
ni.

8 Uma sekubulive ukudla
sekuthuthwa iwona layakho
sikazi qokwela. Ukudla
loko sokufakwa kuzingolobane
nasekubwini, abanye njalo ba
kufake ezingqawini, imigodi
eyenziwa esibayeni. Nayezi
ingqawini zigale ngokusindwa ka
hle impela phansi, bese kuya
thelwa ukudla loke. Kuyakuthi
umasekepedile ukukuthutha
ngezimbenge way nangezihlelo
bese bayakelana. Kuyangam
andla lomuntu uma ingobe
inzingi bese beziphinda futhi
seziphindela laba beziphane
abalisayo. ^{abalisayo} Umasekephindela
ekhaya izihlelo zabo zigawafe
kalle. Abanye njalo abangam
navila zingagawali ngokudla iz

846

118 K13/21 118

ngobe yabo ibencane. uma
 kwonumbila bathola narwa
 hleya okubasa ekhaya. yilawo
 mahleya umuntu lawabulile
 esuke ngwo awakhe. baye
 kwahlelani kahle uma
 bekubulwa ndawonye. Uma
 ningi asalela umzimuzi.
 a kwahlulelana kuyhukhe
 umzimuzi eyona bebuni
 bulala abehlukanisele bonke.
 wama ukubonisa ngokuthi
 ngarayo. uye abaphi ngesi
 hlelo kungawali nomapela
 ningi abanike bonke. ngenda
 bayengobe bayabeka bona
 ngokwabo. ngobe okungabisi
 abanga kahle. kuzakuthi
 abanye behamba umuntu n
 sephinda ingobe yakhe ize
 ibuleke kahle impela. usenge
 zangayo lapho ephive khona
 bese uthola okuningi, naye

846 *um nini - kubula* ¹¹⁹ K13/21 ¹¹⁹

um nini kubula iye yake
ingobe. Abanye baze baland
elisa nangakusasa bavukele
khona. Kuzakuthi ekebewu
nisa baphave khona lapho
okwabo; kuba kuringi bona,
kuba ngamasakane amane
ne amagoma; kuyangokuph
ana komuntw lobo ebebeni
vunisa.

ukugcinwa kohudla.

1. zingolobane. abantu bakha
ijindlu zohudla, zibe phuzulu
ukhuzo kohudla kungatholwa
umhlwa nasishane. yakhiswa
okweziba ingolobane. Kodwa
eliphakanyisive bese kwendla
lwa ijindlanga ngaphani ukhuzo
ze ummbila ungahushuki
uma uphonswa phakathi.
Kuvama ukuphala ummbi
la ongahushukiwa nama
bele langakahutlwa, nama